ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ

ਭਾਗ-2

(ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ)

(ਦਸਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲਈ)

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ

ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ
ਐਡੀਸ਼ਨ : 2019 .... 2,08,000 ਕਾਪੀਆਂ

All rights, including those of traslation, reproduction
and annotation etc., are reserved by the
Punjab Government.

ਇਤਿਹਾਸ

ਸੰਪਾਦਕ	:	ਦਲਜੀਤ ਕੌਰ, ਵਿਸ਼ਾ ਮਾਹਿਰ (ਇਤਿਹਾਸ)
ਲੇਖਕ	:	ਸੁਲੱਖਣ ਸਿੰਘ 'ਮੀਤ'
ਸੋਧਕ	:	ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਬੋਪਾਰਾਏ
		ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ
		ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਵਿਸ਼ਾ ਮਾਹਿਰ (ਪੰਜਾਬੀ)
ਕੋਆਰਡੀਨੇਟਰ	:	ਸੀਮਾ ਚਾਵਲਾ, ਵਿਸ਼ਾ ਮਾਹਿਰ (ਇਤਿਹਾਸ)

ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ

ਲੇਖਕ	:	ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੁਖੀ
ਸੋਧਕ	:	ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ
ਕੋਆਰਡੀਨੇਟਰ	:	ਸੁਖਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਵਿਸ਼ਾ ਮਾਹਿਰ (ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ)

ਚੇਤਾਵਨੀ

1. ਕੋਈ ਵੀ ਏਜੰਸੀ-ਹੋਲਡਰ ਵਾਧੂ ਪੈਸੇ ਵਸੂਲਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਜਿਲਦ-ਸਾਜੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। (ਏਜੰਸੀ-ਹੋਲਡਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਧਾਰਾ ਨੰ. 7 ਅਨੁਸਾਰ)
2. ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਦੁਆਰਾ ਛਪਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਜਾਅਲੀ-ਨਕਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ (ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ) ਦੀ ਛਪਾਈ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸਟਾਕ ਕਰਨਾ, ਜਮ੍ਹਾਂ-ਖੋਰੀ ਜਾਂ ਵਿਕਰੀ ਆਦਿ ਕਰਨਾ ਭਾਰਤੀ ਦੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਜੁਰਮ ਹੈ।

(ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਬੋਰਡ ਦੇ 'ਵਾਟਰ ਮਾਰਕ' ਵਾਲੇ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਪਰ ਹੀ ਛਪਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।)

ਮੁੱਲ : 66.00

ਸਕੱਤਰ, ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ, ਵਿੱਦਿਆ ਭਵਨ, ਫੇਜ਼-8, ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ-160062 ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਨਿਊ ਵਰਮਾ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਰਾ ਛਾਪੀ ਗਈ।

ਮੁੱਖ ਬੰਧ

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਨਿਰੰਤਰ ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਅਧੀਨ ਨਵੇਂ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਉਸ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਵੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। 1986 ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ 10+2+3 ਦੀ ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਨੌਵੀਂ/ ਦਸਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਅਧੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ।

1997 ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਅਧੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਆਰਥਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ, ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵੀਨ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਉੱਪ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਭੂਗੋਲ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ (ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ) ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਉੱਪ ਵਿਸ਼ੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਗ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਦਲਜੀਤ ਕੌਰ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਅਫਸਰ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਭਾਗ ਦਾ ਕੰਮ ਵਿਸ਼ਾ ਮਾਹਿਰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਕੰਵਲਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਜਗਬੀਰ ਕੌਰ ਬਰਾੜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਚਿੱਤਰ/ ਨਕਸ਼ੇ ਆਰਟਿਸਟ ਸ਼੍ਰੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀਆਂ ਵਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਨਮ ਲਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਹੋਰ ਚੰਗੇਰੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਏ ਸੁਝਾਅ ਬੋਰਡ ਦੁਆਰਾ ਧੰਨਵਾਦ ਸਾਹਿਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ।

ਚੇਅਰਮੈਨ
ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ

ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ (ਦਸਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ)

ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ— ਭਾਗ-2

ਇਤਿਹਾਸ

ਭਾਗ—ੲ **ਕੁਲ ਅੰਕ** :30

ਇਕਾਈ 1 ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ।

ਇਕਾਈ 2 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਥਾ।

ਇਕਾਈ 3 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ।

ਇਕਾਈ 4 ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ।

ਇਕਾਈ 5 ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ।

ਇਕਾਈ 6 ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ।

ਇਕਾਈ 7 ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ : ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ, ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧ।

ਇਕਾਈ 8 ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ।

ਇਕਾਈ 9 ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦੇਣ।

ਨਕਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਇੱਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚੋ:

1. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ।
2. ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਲੜਾਈਆਂ।
3. ਪੰਜਾਬ (1947 ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ) ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਥਾਨ :–
   ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੋਇੰਦਵਾਲ, ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਕੀਰਤਪਰ, ਕਰਤਾਰਪੁਰ, ਤਰਨਤਾਰਨ, ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ, ਮਾਛੀਵਾੜਾ, ਮੁਕਤਸਰ, ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ, ਸਰਹਿੰਦ, ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ, ਤਖਤੂਪਰਾ, ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਕਪੂਰਥਲਾ।
4. ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਯੁੱਧ।
5. ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਯੁੱਧ।

ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ

ਭਾਗ-ਸ **ਕੁਲ ਅੰਕ** :20

ਇਕਾਈ : **I** ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ

ਇਕਾਈ : **II** ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ

ਇਕਾਈ : **III** ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਰੂਪ

ਇਕਾਈ : **IV** ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ

ਇਕਾਈ : I ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ

(ੳ) ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸਤਾਵਾਂ।

(ਅ) ਸੰਸਦ–ਬਣਤਰ, ਕੰਮ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ।

(ੲ) ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ–ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਚੋਣ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ, ਉਪਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ, ਮੰਤਰੀ, ਮੰਤਰੀ, ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ, ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ।

(ਸ) ਸਰਵ–ਉੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ–ਬਣਤਰ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕੰਮ।

(ਹ) ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਮੁੱਢਲੇ ਅਧਿਕਾਰ (ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ), ਫਰਜ਼ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ।

ਇਕਾਈ : II ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ

(ੳ) ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ–ਬਣਤਰ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕੰਮ।

(ਅ) ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ–ਰਾਜਪਾਲ, ਨਿਯੁਕਤੀ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ
ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ–ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ

(ੲ) ਉੱਚ–ਅਦਾਲਤ–ਬਣਤਰ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕੰਮ।

(ਸ) ਕੇਂਦਰ–ਰਾਜ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ।

ਇਕਾਈ : III ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਸਰੂਪ

(ੳ) ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ।

(ਅ) ਚੋਣਾਂ ਅਤੇ ਚੋਣ–ਵਿਧੀ।

(ੲ) ਲੋਕ–ਮੱਤ

(ਸ) ਕੌਮੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਪੱਧਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਲ : ਕਾਂਗਰਸ, ਬੀ.ਜੇ.ਪੀ, ਜਨਤਾ ਦਲ, ਸੀ.ਪੀ. ਆਈ/ ਸੀ.ਪੀ. ਐਮ. ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ।

(ਹ) ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ।

ਇਕਾਈ : IV ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ

(ੳ) ਭਾਰਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ–ਗੁੱਟਨਿਰਲੇਪਤਾ

(ਅ) ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ਼ ਚੀਨ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ।

(ੲ) ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਭਾਰਤ।

ਵਿਸ਼ਾ-ਸੂਚੀ

ਪਾਠ ਨੰ	ਵਿਸ਼ਾ	ਪੰਨਾ
	ਇਤਿਹਾਸ	
1.	ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ	1
2.	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਥਾ	8
3.	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ	18
4.	ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ	29
5.	ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ	50
6.	ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ	69
7.	ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ: ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ, ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ	81
8.	ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ	98
9.	ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦੇਣ	112
	ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ	
10.	ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ	129
11.	ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ	140
12.	ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ	157
13.	ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਸਰੂਪ	171
14.	ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ	195

ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਗ

ਪਾਠ-1

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

(PHYSICAL FEATURES OF THE PUNJAB AND THEIR INFLUENCE ON ITS HISTORY)

'ਪੰਜਾਬ' ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ-ਪੰਜ ਅਤੇ ਆਬ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ- ਪੰਜ ਪਾਣੀ ਜਾਂ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ। ਇਹ ਪੰਜ ਦਰਿਆਂ ਹਨ -ਸਤਲੁਜ, ਬਿਆਸ, ਰਾਵੀ, ਚਨਾਬ ਅਤੇ ਜੇਹਲਮ। ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਦੀ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। 1947 ਈ: ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਣ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪੂਰਬੀ ਭਾਗ ਵਰਤਮਾਨ ਭਾਰਤੀ ਗਣਰਾਜ ਦਾ ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ, ਚਨਾਬ ਅਤੇ ਜਿਹਲਮ ਵਗਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿੱਚ ਦੋ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਰਹਿ ਗਏ। ਉਂਞ ਇਹ ਨਾਂ ਇਤਨਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਅੱਜ ਵੀ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਆਏ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ 'ਪੱਛਮੀ' ਜਾਂ 'ਪੂਰਬੀ' ਪੰਜਾਬ ਕਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ 'ਪੰਜਾਬ' ਹੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਜਮਨਾ ਤੇ ਸਿੰਧ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ।

1. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ

(Changes in the Name of the Punjab)

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸੱਤ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਧੁਰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਧੁਰ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਦਰਿਆ ਸਰਸਵਤੀ (ਜੋ ਅੱਜ ਕੱਲ਼ ਸੁੱਕ ਚੁੱਕਾ ਹੈ) ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਸੱਤ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮੈਦਾਨ 'ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ 'ਪੰਚ ਨਦ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਨੂੰ 'ਬ੍ਰਹਮ ਵਰਤ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪੈਂਟਾਪੋਟਾਮਿਆ (Pentapatamia), ਭਾਵ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇੱਕ ਬਹਾਦਰ ਕਬੀਲੇ 'ਟੱਕੀ' ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਂ 'ਟੱਕੀ' ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਬਿਆਸ ਵਿਚਲੀ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜ ਨਦ ਤੱਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਚੀਨੀ ਸੈਲਾਨੀ ਹਿਊਨਸਾਂਗ ਨੇ 'ਸੇਕੀਆ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਆਗਮਨ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ 'ਪੰਜਾਬ' ਪਿਆ।

2. ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ

(Boundaries of the Punjab in Different Times)

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵੀ ਅਕਸਰ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੰਧ, ਜੇਹਲਮ, ਚਨਾਬ, ਰਾਵੀ, ਬਿਆਸ, ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀਆਂ ਸਿਜੰਦੀਆਂ ਸੀ। ਮੌਰੀਆ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਾਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਹੱਦ ਹਿੰਦੂਕੁਸ਼ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਤੀਕ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਉਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੀ-ਬਾਖਤਰੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ-ਪਾਰਥੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਰਾਜ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸਾਕਲਾ (ਸਿਆਲਕੋਟ) ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਰਤਮਾਨ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਸੀਮਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੱਕ ਸੀ। ਮੁਗ਼ਲ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੋ ਪ੍ਰਾਤਾਂ- ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ -ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਹੱਦ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਸੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਹੱਦ ਦੱਰਾ ਖ਼ੈਬਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਲਾਹੌਰ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਜਮਨਾ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਮੈਦਾਨ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਪਿੱਛੋ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਭਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ 1857 ਈ. ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਰੋਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਤਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵੀ ਇਸ ਨਾਲ਼ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੇ। 1901 ਈ. ਵਿੱਚ ਲਾਰਡ ਕਰਜ਼ਨ (Lord Curzon) ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸੂਬਾ, 'ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬਾ' (North West Frontier Province) ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। 1911 ਈ. ਵਿੱਚ ਵਾਇਸਰਾਏ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ (Lord Hardinge) ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੰਡ 1947 ਈ. ਵਿੱਚ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਨਾਲ਼ ਹੋਈ। ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੋ ਭਾਗਾਂ-ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ- ਪੰਜਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁੱਲ 29 ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 13 ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਏ। 1956 ਈ. ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਪੁਨਰਗਠਨ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਭੰਗ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਹਿਲੀ ਨਵੰਬਰ 1966 ਈ. ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਖੇਤਰ ਫਿਰ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਫਿਰ ਵੰਡ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਾ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ, ਰੋਪੜ, ਕਪੂਰਥਲਾ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਸੰਗਰੂਰ (ਜੀਂਦ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇ) ਅਤੇ ਬਠਿੰਡਾ ਰਹਿ ਗਏ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਰੋਹਤਕ, ਹਿਸਾਰ, ਗੁੜਗਾਉਂ, ਕਰਨਾਲ, ਤਹਿਸੀਲ ਰੋਪੜ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾਂ ਅੰਬਾਲਾ ਅਤੇ ਤਹਿਸੀਲ ਜੀਂਦ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਿਮਲਾ ਅਤੇ ਤਹਿਸੀਲ ਊਨਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਾਂਗੜਾ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਉਪ-ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਗਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

(Physical Features of the Punjab)

ਪੰਜਾਬ, ਜਿਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਸੀਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਜਮਨਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਧਰਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਤ੍ਰਿਕੋਣਾ ਟੁਕੜਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਦੀਆਂ

ਉੱਚੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਾਰੂਥਲ ਹਨ। ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਜਮਨਾ ਨਦੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸੁਲੇਮਾਨ ਅਤੇ ਕਿਰਥਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਹਨ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ—

(ੳ) ਹਿਮਾਲਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉੱਤਰੀ ਪੱਛਮੀ ਪਹਾੜੀਆਂ

(ਅ) ਉਪ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ

(ੲ) ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤਰ

(ੳ) ਹਿਮਾਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉੱਤਰੀ ਪੱਛਮੀ ਪਹਾੜੀਆਂ
(Himalayas and its Northern and Western Mountains)

ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲੜੀਵਾਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਘਾਟੀਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਚੌੜਾਈ ਲਗਪਗ 250 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਪੱਖੋਂ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੰਧ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਉਚਾਈ ਇੱਕ ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾਈ ਦੇ ਲਿਹਾਜ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ— ਮਹਾਨ ਹਿਮਾਲਾ-ਮੱਧ ਹਿਮਾਲਿਆ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲਾ ਹਿਮਾਲਿਆ।

ਮਹਾਨ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਨੇਪਾਲ ਅਤੇ ਤਿੱਬਤ ਵਿੱਚ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਹਾੜੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਾੜੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਾਹੌਲ, ਸਪਿਤੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲੂ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਵਾਦੀ ਅਤੇ ਰੋਹਤਾਂਗ ਦੱਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਹਾੜ ਦੀ ਉਚਾਈ ਲਗਪਗ 5851 ਮੀਟਰ ਤੋਂ 6718 ਮੀਟਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਾੜੀਆਂ ਸਦਾ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ ਢੱਕੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੱਧ ਹਿਮਾਲਿਆ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਪਾਂਗੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਾੜੀਆਂ ਰੋਹਤਾਂਗ ਦੱਰੇ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ, ਚੰਬੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋ ਕੇ, ਚਨਾਬ ਅਤੇ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਉਚਾਈ ਲਗਪਗ 2155 ਮੀਟਰ ਹੈ।

ਬਾਹਰਲੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਮੱਧ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪਹਾੜੀਆਂ ਚੰਬਾ ਅਤੇ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਦੀ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਜਿਹਲਮ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਨਿਕਲ਼ਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਉਚਾਈ ਲਗਪਗ 923 ਮੀਟਰ ਹੈ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ 'ਉਪ-ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੂੰ 'ਧੌਲਾਧਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਿਮਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੱਛਮੀ ਪਹਾੜੀ ਲੜੀਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਲੇਮਾਲ ਅਤੇ ਕਿਰਥਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਦੱਰੇ (passes) ਬਣੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖ਼ੈਬਰ, ਕੁਰੱਮ, ਟੋਚੀ, ਬੋਲਾਨ ਅਤੇ ਗੋਮਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ (ਭਾਰਤ) ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਬਣੇ। ਦੱਰਾ ਖ਼ੈਬਰ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪੱਛਮੀ ਹਮਲਾਵਰ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਏ।

ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਲਾਭ
(Advantages of the Himalayas)

ਹਿਮਾਲਿਆ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਪਰਬਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਸਦਾ ਹੀ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ ਢੱਕੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਪਾਣੀ ਵਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ

ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਪਜਾਊ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਵਾਸੀ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹਨ।

ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਉੱਤੇ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾ ਜੰਗਲਾਂ ਤੋਂ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹੀ ਬੂਟੀਆਂ ਅਤੇ ਲੱਕੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਬਤ ਉਤਲੀ ਬਰਫ ਅਤੇ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉੱਤਰੀ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੌਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਨਾਲ਼ ਟਕਰਾ ਕੇ ਮੀਂਹ ਬਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਰਬਤ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਇੱਕ ਖੁਸ਼ਕ ਅਤੇ ਠੰਢਾ ਇਲਾਕਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ।

ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਦੇ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਸੁੰਦਰ, ਸੈਲਾਨੀ ਸਥਾਨ–ਸ਼ਿਮਲਾ, ਮਨਾਲੀ, ਚਾਇਲ, ਸੋਲਨ ਆਦਿ (ਵਰਤਮਾਨ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ) ਹਨ। ਇਥੇ ਦੇਸ ਵਿਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਯਾਤਰੀ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਸੁਧਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਪੱਛਮੀ ਪਹਾੜੀਆਂ–ਸੁਲੇਮਾਨ ਅਤੇ ਕਿਰਥਾਰ–ਦੇ ਦੱਰੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਦੱਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੀ ਮੱਧ–ਏਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਆਵਾਜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਇਹਨਾਂ ਦਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਵਪਾਰ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਏ। ਇਸ ਲਈ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਿੰਦ–ਜਾਨ ਹਨ।

(ਅ) ਉਪ-ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ

(The Sub-Mountain Area)

ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਦੇ ਨਾਲ਼–ਨਾਲ਼ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗਦੇ ਸ਼ਿਵਾਲਕ ਅਤੇ ਕਸੌਲੀ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਭੀੜੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ 'ਉਪ–ਪਹਾੜੀ' ਇਲਾਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਉਚਾਈ 308 ਮੀਟਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 923 ਮੀਟਰ ਤੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਿਹਮਲ ਦਾ ਪੂਰਬੀ ਇਲਾਕਾ, ਰੋਪੜ ਅੰਬਾਲਾ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਇਲਾਕਾ, ਕਾਂਗੜੇ ਦੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਅਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ, ਗੁਜਰਾਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪੱਬੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਅਤੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕੁਝ ਇਲਾਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਥੇ ਮੀਂਹ ਕਾਫੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਿੱਟੀ ਰੇਤਲੀ ਅਤੇ ਪਥਰੀਲੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਨਾ ਤਾਂ ਉਪਜਾਊ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਸੰਘਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਫਸਲਾਂ ਮੱਕੀ, ਚੌਲ, ਕਣਕ ਆਦਿ ਹਨ।

(ੲ) ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤਰ

(The Plains)

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਲਗਾਤਾਰ ਨਿਵਾਣ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਮੈਦਾਨ ਦਿਸੇਗਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ–'ਪੂਰਬੀ ਮੈਦਾਨ' ਅਤੇ 'ਪੱਛਮੀ ਮੈਦਾਨ'। ਜਮਨਾ ਅਤੇ ਰਾਵੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ 'ਪੂਰਬੀ ਮੈਦਾਨ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਵਧੇਰੇ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਵੀ ਸੰਘਣੀ ਹੈ। ਰਾਵੀ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ 'ਪੱਛਮੀ ਮੈਦਾਨ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਉਤਨਾ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਨਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਮੈਦਾਨ ਦਾ ਇਲਾਕਾ।

ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹਰ ਦੋ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ 'ਦੁਆਬਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਪੰਜ ਦੁਆਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੁਆਬਿਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਦੁਆਬੇ ਦਾ ਨਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੰਜ ਦੁਆਬੇ ਅੱਜ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ—

(i) ਦੁਆਬਾ ਸਿੰਧ ਸਾਗਰ (Doaba Sindh Sagar) : ਇਸ ਦੁਆਬੇ ਵਿੱਚ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਇਲਾਕਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਬਹੁਤਾ ਉਪਜਾਊ ਨਹੀਂ।

(ii) ਦੁਆਬਾ ਚੱਜ (Doaba Chaj): ਦਰਿਆ ਚਨਾਬ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਨਾਂ ਦੁਆਬ ਚੱਜ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਆਬਾ, ਦੁਆਬਾ ਸਿੰਧ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਗੁਜਰਾਤ, ਭੇਰਾ, ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਇਸ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਹਨ।

(iii) ਦੁਆਬਾ ਰਚਨਾ (Doaba Rachna): ਇਹ ਦੁਆਬਾ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਚਨਾਬ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਆਬਾ ਕਾਫੀ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਸਿਆਲਕੋਟ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਆਦਿ ਇਸ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ।

(iv) ਦੁਆਬਾ ਬਾਰੀ (Doaba Bari): ਇਹ ਦੁਆਬਾ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਆਬੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਾਕੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਮਾਝਾ' ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ 'ਮਝੈਲ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ-ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਇਸੇ ਦੁਆਬੇ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

(v) ਦੁਆਬਾ ਬਿਸਤ ਜਲੰਧਰ (Doaba Bist Jalandhar): ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਬਿਆਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ 'ਦੁਆਬਾ ਬਿਸਤ ਜਲੰਧਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਉਂਝ ਵੀ 'ਦੁਆਬਾ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਆਬੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬਹੁਤ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਜਲੰਧਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਕਪੂਰਥਲਾ ਇਸ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਜਾਂ ਦੁਆਬਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਜਮਨਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਫੈਲਿਆ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੈਦਾਨੀ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੈਦਾਨ ਲੰਮਾ, ਚੌੜਾ ਅਤੇ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਘੱਗਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ 'ਮਾਲਵਾ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਟਿਆਲਾ, ਰੋਪੜ, ਸਰਹਿੰਦ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਅੰਬਾਲਾ, ਬਠਿੰਡਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਹਨ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ 'ਮਲਵਈ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਦਾ ਉਹ ਭਾਗ ਜਿਹੜਾ ਦਰਿਆ ਘੱਗਰ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਜਮਨਾ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ, ਨੂੰ 'ਬਾਂਗਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, ਪਾਣੀਪਤ, ਕਰਨਾਲ, ਥਾਨੇਸਰ, ਰੋਹਤਕ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ
(Influence of the Physical Features of the Punjab on Its History)

(i) ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ (Punjab as a Gateway of India): ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਇਸ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਡੂੰਘਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ਼ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੰਧ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੱਛਮ ਵੱਲੋਂ ਸਾਰੇ ਹਮਲਾਵਰ (ਯੂਰਪੀਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ) ਇਸੇ ਰਾਹ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਅਜਮਾਉਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਦੱਰਾ ਖ਼ੈਬਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲਈ ਸਿੱਧਾ ਰਾਹ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੁਲੇਮਾਨ ਅਤੇ ਕਿਰਥਾਰ

ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਦੱਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿਕੰਦਰ (326 ਪੂ. ਈ.) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ (1798 ਈ:) ਤਕ ਸਾਰੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੜਾਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਤਰਾਇਨ (ਤਰਾਵੜੀ) ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਲੜਾਈਆਂ ਅਤੇ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨੇ ਲੜਾਈਆਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ।

(ii) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ (Effects of the Rivers of the Punjab) : ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਿਆ ਲੱਗਪਗ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਵਗਦੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀਮਾ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜਾ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀਮਾ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਦਾ ਕੁੱਝ ਭਾਗ ਹਿੰਦ-ਪਾਕ ਸੀਮਾ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਰਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਵੀ ਸੁਧਾਰੀ।

(iii) ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ (Effects on the temperament of the Punjabis): ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਲੱਛਣਾਂ ਨੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਰਹਿੰਦੇ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਜੰਗਜੂ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰ ਬਣ ਗਏ। ਇਸੇ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਉੱਨਤੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਬਲ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪੈਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਗਏ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਦਾ ਹੀ ਅੱਗੇ ਰਹੇ।

(iv) ਪੰਜਾਬ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ (Mostly the Punjab remained under the Foreign Rulers): ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਜਿੰਨ੍ਹੇ ਵੀ ਹਮਲਾਵਰ ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵੱਲ ਆਏ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਇਆ। ਸਿਕੰਦਰ, ਕੁਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਹੂਣ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਇੱਥੇ ਹੀ ਹੋਈ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਲਗਪਗ 150 ਵਰ੍ਹੇ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਰਾਜ ਦਾ ਭਾਗ ਰਿਹਾ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਜਮਾਨ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਜਮਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਫ਼ਗਾਨ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪਹੁੰਚੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲੋਂ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਏ ਸਨ।

ਅਭਿਆਸ

(ੳ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 1-15 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ—

1. ਪੰਜਾਬ ਕਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ? ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਲਿਖੋ।
2. ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਣ 'ਤੇ 'ਪੰਜਾਬ' ਸ਼ਬਦ ਕਿਉਂ ਅਢੁਕਵਾਂ ਬਣਿਆ?
3. ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਹੋਇਆ?
4. ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਕਿਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂ?
5. ਭੂਗੋਲਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
6. ਹਿਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਪੱਛਮੀ ਪਹਾੜੀ ਲੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਚਾਰ ਦੱਰੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਹਨ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
7. ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੁੰਦਾ?
8. 'ਦੁਆਬਾ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
9. ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਘੱਗਰ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ?
10. ਦੁਆਬਾ ਬਿਸਤ ਦਾ ਇਹ ਨਾਂ ਕਿਉਂ ਪਿਆ? ਇਸ ਦੇ ਕੋਈ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
11. ਦੁਆਬ ਬਾਰੀ ਨੂੰ ਮਾਝਾ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ?

(ਅ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 30-50 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ—

1. ਹਿਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਕੋਈ ਚਾਰ ਲਾਭ ਲਿਖੋ।
2. ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਦੁਆਬਿਆਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
3. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ?
4. ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।
5. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਨੇ ਕਿਸ ਤਰਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ?

(ੲ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 100-120 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ—

1. ਹਿਮਾਲਾ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਪੱਛਮੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
2. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।

*****

ਪਾਠ-2

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਥਾ

(POLITICAL AND SOCIAL CONDITIONS OF PUNJAB BEFORE GURU NANAK DEV JI)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 1469 ਈ. ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਥਾ ਬਹੁਤੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਫੁੱਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਬਾਹਰੀ ਹਮਲੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜ੍ਹਤਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਉਪਜਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਮਾੜੀ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰ ਡਿੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਫਜ਼ੂਲ ਦੇ ਵਹਿਮਾ ਭਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਵਸਥਾ
(Political Condition)

(ੳ) **ਲੋਧੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ** (Punjab under the Lodhi Sultans):-

(i) **ਬਹਿਲੋਲ ਖਾਂ ਲੋਧੀ** (Behlol Khan Lodhi 1450 A.D-1489 A.D.):- ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਸਮਰਾਟ ਬਣਨ ਉਪਰੰਤ ਬਹਿਲੋਲ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੇ ਤਾਤਾਰ ਖਾਂ (Tatar Khan) ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਜਾਦਾ ਨਿਜ਼ਾਮ ਖਾਨ (ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ) ਨੂੰ ਸਰਿਹੰਦ ਦਾ ਨਾਜ਼ਿਮ ਬਣਾਇਆ। ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਯੂਸਫ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਨਾਜ਼ਿਮ ਨਿਯਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਤਾਤਾਰ ਖਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਬਾਰਬਕ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਮੁਲਤਾਨ ਜੀਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਖਣੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਪ-ਪ੍ਰਾਂਤ ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਜ਼ਿਮ, ਤਾਤਾਰ ਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਨੇ ਤਾਤਾਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨਿਜ਼ਾਮ ਖਾਨ (ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ) ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਨਿਜ਼ਾਮ ਖਾਨ ਨੇ ਤਾਤਾਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਕਰਾਰੀ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਲੋਧੀ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ।

(ii) **ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ** (Sikander Lodhi 1489 A.D. -1517 A.D):- ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ। ਉਹ 'ਲੋਧੀ ਵੰਸ਼' ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਗੀਰਦਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਕਾਬੂ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਜ਼ਿਮ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਭੇਰਾ (ਸਰਗੋਧਾ) ਤੋਂ ਸਰਹਿੰਦ ਤੀਕ ਸਨ। ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇੱਕ ਤੱਕੜਾ ਉਪ-ਪ੍ਰਾਂਤ ਸੀ। ਪਰ ਦੁਆਬਾ ਚੱਜ ਵਿੱਚ ਗੱਖੜਾਂ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਹਾਕਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਦਾ ਪਦ ਉੱਚਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਧੀਆਂ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁੱਖੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਲੋਧੀ ਸਮਰਾਟ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕਰ ਵਸੂਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ

ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਾਕਮ ਨਾਲ ਗੱਠਜੋੜ ਨਾ ਕਰ ਲੈਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਲੋਧੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਨਾ ਮਾਤਰ ਭਾਗ ਹੀ ਸੀ। ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਪਰਜਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਅਤੇ ਇਨਸਾਫ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਬੁੱਤਾਂ ਅਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸ਼ੁਗਲ ਸਮਝਦਾ ਸੀ।

(iii) **ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ** (Ibrahim Lodhi 1517A.D.-1526 A.D):- ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੂਝ ਅਤੇ ਸਿਆਣਪ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਬਹਾਦਰ ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਾਮਯਾਬ ਜਰਨੈਲ ਸੀ। ਉਹ ਮਿਹਨਤੀ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ।

ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਪ ਪਠਾਣ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਆਚਾਰਣ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀ ਸੀ ਸਮਝ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਦਾਦੇ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਠਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਤਕੜਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ। ਪਠਾਣ, ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਪਰਜਾਤੰਤਰੀ (Democratic) ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਰਦਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਮਝਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਗਾਵਤਾਂ ਦਾ ਝੰਡਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਗਾਵਤਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਭੇਰਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਿਹਾਰ ਤੱਕ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦਾ ਰਾਜ ਕੇਵਲ ਨਾ ਮਾਤਰ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਇਸ ਲੋਧੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਇੱਕ ਸੂਬਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਇੱਕ ਸਮੁੱਚਾ ਸੂਬਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਦੋ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੂਬਾ ਅੱਗੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਪਰਗਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਸਰਹਿੰਦ, ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਅਤੇ ਦੀਪਾਲਪੁਰ। ਇਹ ਪਰਗਨੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਸਿੱਧੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ

(Daulat Khan Lodhi and Punjab)

ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਨੇ ਤਾਤਾਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨਿਯਤ ਹੋਇਆ। ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਜਿਉਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਫਾਦਾਰ ਰਿਹਾ ਪਰ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਇਬਰਾਹਮੀ ਲੋਧੀ ਦੇ ਕਠੋਕ. ਸ਼ੱਕੀ ਅਤੇ ਘਮੰਡੀ ਸੁਭਾਅ ਨੇ ਦੌਲਤ ਖਾ ਲੋਧੀ ਉਸ ਨਾਲ ਘਿਰਣਾ ਕਰਨ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਗੋਦਾਂ ਵੀ ਗੁੰਦਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਲਮ ਖਾਂ (ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦਾ ਚਾਚਾ) ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਤਖਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨਾਲ਼ ਗੰਢ ਤੁੱਪ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਜਦੋਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਦੌਲਤ ਥਾਂ ਲੋਧੀ ਅਤੇ ਆਲਮ ਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਹ ਆਪ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਨਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਉੱਥੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਂ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜਣ 'ਤੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਚ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੇ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਨਾਲੋਂ ਸਬੰਧ ਤੋੜ ਲਏ।

ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਦਾ ਬਾਬਰ ਨਾਲ ਗੱਠਜੋੜ

(Alliance between Daulat Khan Lodhi and Babur)

1519 ਈ. ਵਿੱਚ ਕਾਬਲ ਦੇ ਹਾਕਮ ਜ਼ਹੀਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਬਾਬਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬਜੌਰ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਨਾਲ਼ ਦੀ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਭੇਰਾ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਜਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਬਾਬਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਦੂਤ, ਮੁੱਲਾ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਨੂੰ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ। ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਦੂਤ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਹੀ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਬਾਬਰ ਹਿੰਦੂ ਬੇਗ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਆਪ ਵਾਪਸ ਕਾਬਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਭੇਰਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂ ਬੇਗ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਚਿੜ ਕੇ ਬਾਬਰ ਨੇ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ 1519ਈ: ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਭੇਰਾ ਆਦਿ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਮੁੜ ਜਿੱਤਣ ਉਪਰੰਤ ਬਾਬਰ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵੀ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਬਾਬਰ ਸੈਦਪੁਰ (ਐਮਨਾਬਾਦ) ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਰੱਖਿਅਕ ਸੈਨਾ ਨੇ ਬਾਬਰ ਦੀ ਧਾੜਵੀ ਫੌਜ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਅੰਤ ਬਾਬਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ। ਰੱਖਿਅਕ ਸੈਨਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸੈਦਪੁਰ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਵੀ ਨਿਰਦਈ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਾਸ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ 'ਬਾਬਰਬਾਣੀ' ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1520-24 ਈ: ਵਿਚਕਾਰ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਉਸ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਨੇ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦੇ ਹੀ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ਼ ਮਿਲਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਰ ਪਾਸ ਕਾਬਲ ਵਿਖੇ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਨੇ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ। ਬਾਬਰ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਰੋਕ ਟੋਕ ਦੇ 1524 ਈ. ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਇੱਥੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਬਿਹਾਰ ਖਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਬਾਬਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬਰ ਦਾ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕਬਜਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬਰ ਉਹਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜਾ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦੇਵੇਗਾ ਅਤੇ ਆਪ ਵਾਪਸ ਕਾਬਲ ਚਲਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਬਾਬਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਹੀ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ 'ਤੇ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਹਾਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਛੁਪਿਆ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਂ (ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਉਸ ਨੇ ਆਲਮ ਖਾਂ (ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦਾ ਚਾਚਾ) ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਨਿੱਧ ਅਬਦੁੱਲ ਅਜੀਜ਼ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬਰ ਵਾਪਸ ਕਾਬਲ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਿਆਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਆਲਮ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ

(Alam Khan and Punjab)

ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦੇ ਭੈੜੇ ਵਰਤਾਉ ਕਾਰਨ ਅਫ਼ਗਾਨ ਸਰਦਾਰ ਉਸ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਲਮ ਖਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਬਾਬਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰੰਤੂ 1524 ਈ: ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਬਾਬਰ ਕਾਬਲ ਗਿਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਇੱਕਠੀਆਂ ਕਰਕੇ ਅਬਦੁਲ ਅਜੀਜ਼ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ, ਵਿੱਚੋਂ ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਵਿਖੇ ਆਲਮ ਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਲਮ ਖਾਂ ਕਾਬਲ ਵਿਖੇ ਬਾਬਰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਬਾਬਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਨੇ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਭੇਜੀ। ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੇ ਉਸ ਫੌਜ ਨੂੰ ਕਰਾਰੀ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਆਲਮ ਖਾਂ ਨੇ ਕਾਬਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਬਾਬਰ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਇਹ ਸਨ—

(i) ਬਾਬਰ ਆਲਮ ਖਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਫੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਵੇਗਾ।

(ii) ਆਲਮ ਖਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਪਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਬਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰੇਗਾ।

ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਆਲਮ ਖਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਬਾਬਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਗਲ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਫ਼ਰਮਾਨ ਵੀ ਭੇਜੇ।

ਪਰ ਜਦੋਂ ਆਲਮ ਖਾਂ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਿਆ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਮੁਗਲ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਸੀ। ਆਲਮ ਖਾਂ ਬੜਾ ਦੁੱਖੀ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੇ ਆਲਮ ਖਾਂ ਨੂੰ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਹਾਇਤ ਦੇਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਆਲਮ ਖਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਜੱਚ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨਾਲ਼ ਰਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ਼ ਆਲਮ ਖਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਾਰੀ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਆਲਮ ਖਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਸਦਾ ਲਈ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਗਏ।

ਬਾਬਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ
(Babur's Conquest of the Punjab)

ਬਾਬਰ ਨਵੰਬਰ, 1525 ਈ: ਵਿੱਚ 12,000 ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੌਧੀ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਬਰ ਦੀ ਭੈੜੀ ਨੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ, ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਗਾਜ਼ੀ ਖਾਂ ਸਮੇਤ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੇ ਬਾਬਰ ਅੱਗੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ।

ਇੱਥੋਂ ਬਾਬਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਪ-ਪ੍ਰਾਂਤ ਸਰਹਿੰਦ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਬਾਲਾ ਜਿੱਤਿਆ। ਹਾਂਸੀ, ਹਿਸਾਰ-ਫਿਰੋਜ਼ਾ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਹਮਾਯੂੰ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਬਾਬਰ ਆਪ ਪਾਣੀਪਤ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪਾਣੀਪਤ ਪੁੱਜ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪੜਾਅ ਕੀਤਾ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ 1,00,000 ਸੈਨਾ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਸੈਨਾ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ-ਅੱਗੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸੈਨਿਕ ਟੁਕੜੀ, ਕੇਂਦਰੀ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਅਤੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ। ਸੈਨਾ ਦੇ ਅੱਗੇ ਲਗਪਗ 5000 ਹਾਥੀ ਸਨ।

ਉਧਰ ਬਾਬਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਅੱਗੇ 700 ਬੈਲਗੱਡੀਆਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ

ਬੈਲਗੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਚਮੜੇ ਦੇ ਰੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਬੈਲ ਗੱਡੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੋਪਖਾਨਾ ਸੀ। ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆਗੂ ਸੈਨਿਕ ਟੁਕੜੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸੈਨਾ ਸੀ। ਸੱਜੇ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਤੁਲੁਗਮਾ ਦਸਤੇ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਸੈਨਾ ਛੁਪਾ ਕੇ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਬਾਬਰ ਇੱਕ ਹਫਤਾ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। 21 ਅਪ੍ਰੈਲ 1526 ਈ: ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦੀ ਫੌਜ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਫੌਜ ਬਾਬਰ ਦੀਆਂ ਬੈਲ ਗੱਡੀਆਂ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਕੇ ਰੁਕ ਗਈ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਨੇ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬਰ ਦੀਆਂ ਤੁਲੁਗਮਾਂ ਦਸਤਿਆਂ ਨੇ ਸੱਜੇ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਪਿੱਛਿਓਂ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ 15,000 ਸੈਨਿਕ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਪੂਰਨ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਥਾ
(Social Condition)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ–ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ।

(ੳ) **ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾ** (Social Condition of the Muslims): ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਉੱਚੇ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਆਹੁਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਆਦਰ ਭਰਪੂਰ ਸਲੂਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਇਨਸਾਫ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਚਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਉਲਮਾ ਅਤੇ ਸਯੱਦ, ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ।

(i) **ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ** (Amirs and Sardars): ਇਹ ਉੱਚੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਲਾਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਭੂਮੀ ਕਰ ਨੂੰ ਉਹ ਖੁਦ ਉਗਰਾ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਪੈਸਾ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਉਪਰ ਹੀ ਖਰਚ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਮੁਹਿੰਮਾ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲੋਕ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਇਹ ਵੱਡੀਆਂ–ਵੱਡੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਕਈ–ਕਈ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ ਇਹ ਮਰਦ ਅਤੇ ਤੀਵੀਂਆਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਗੁਲਾਮ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਲੋਕ ਐਸ਼ ਪ੍ਰਸਤ ਅਤੇ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਸਨ।

(ii) **ਉਲਮਾ ਅਤੇ ਸਯੱਦ** (Ulema and Sayyids) : ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਜਮਾਤ ਵੀ ਅੱਗੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਲਮਾ ਮੁਸਲਿਮ ਧਾਰਮਿਕ ਵਰਗ ਦੇ ਨੇਤਾ ਸਨ। ਉਹ ਲੋਕ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਉਲਮਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇੱਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੱਯਦਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਸੁਪੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਫਾਤਮਾ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸ਼ੇਖ, ਮੁੱਲਾ ਅਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਵੀ ਇਸਲਾਮੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਕਾਜ਼ੀ ਲਾਲਚੀ ਸਨ।

(iii) ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ (Middle Class) :- ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ, ਸਿਪਾਹੀ, ਵਪਾਰੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਪਦਵੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸਥਾਪਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

(iv) ਗੁਲਾਮ (Slaves) :- ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਦਰਜਾ ਕਾਮਿਆਂ (ਜੁਲਾਹੇ, ਘੁੰਮਿਆਰ, ਮਜਦੂਰ) ਗੁਲਾਮਾਂ ਅਤੇ ਖੁਸਰਿਆਂ (ਹਿਜੜੇ) ਆਦਿ ਦਾ ਸੀ। ਗੁਲਾਮ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਹਾਰੇ ਵੈਰੀ ਦੇ ਬੰਦੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਿਜੜੇ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਬੇਗਮਾਂ ਦੀ ਖਿਦਮਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਣੀਵਾਸਾਂ (ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਹਰਮਾਂ) ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਗੁਲਾਮ ਔਰਤਾਂ ਅਮੀਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਮਨ ਪਰਚਾਵੇ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਢਿੱਡ ਭਰ ਕੇ ਰੋਟੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਥਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਗੁਲਾਮ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਚਤੁਰਾਈ ਦਿਖਾ ਕੇ ਉੱਚ ਪਦਵੀ ਲੈ ਸਕਦੇ ਜਾਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਭੋਜਨ (Food):- ਮੁਸਮਿਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਮੀਰ ਸਰਦਾਰ, ਸਯੱਦਾਂ, ਸ਼ੇਖਾਂ, ਮੁੱਲਾਂ, ਕਾਜੀਆਂ ਦੇ ਭੋਜਨ ਵਿੱਚ ਮੱਖਣ, ਮਿਰਚ, ਮਸਾਲੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਲਾਓ ਅਤੇ ਕੋਰਮਾ ਉਹਨਾ ਦਾ ਮਨ ਭਾਉਂਦਾ ਖਾਣਾ ਸੀ। ਮਿੱਠੇ ਪਕਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹਲਵਾ, ਅਤੇ ਸ਼ਰਬਤ ਬਹੁਤ ਪਰਚੱਲਤ ਸਨ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਧਾਰਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਸਨ। ਕਣਕ ਦੀ ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਭੁੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਮਾਸ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿੱਤ ਦਾ ਭੋਜਨ ਸੀ। ਇਹ ਭੋਜਨ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਨਾਲ ਲੱਸੀ ਪੀਣ ਦਾ ਵੀ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਸੀ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ (Dress of the Muslims):- ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਭੜਕੀਲਾ ਅਤੇ ਕੀਮਤੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਪੜੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਸੂਤ ਦੇ ਹੁਦੇ ਸਨ। ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਤੁੱਰੇ (ਤੁਰਲੇ) ਵਾਲੀਆਂ ਪਗੜੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਪੱਗ ਨੂੰ 'ਚੀਰਾ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸ਼ਾਹੀ ਗੁਲਾਮ ਕਮਰ ਕਸਾ ਬੰਨਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰੁਮਾਲ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਲਾਲ ਜੁੱਤਾ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਆਮ ਜਿਹਾ ਕੁੱਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਧਾਰਮਿਕ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਸੂਤੀ ਕਪੜੇ, ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸੱਤਾਂ ਗਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਪੱਗ ਦਾ ਲੜ ਵੀ ਛੱਡਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਮ ਕਮੀਜ਼ ਅਤੇ ਪਜਾਮਾ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਜੁਰਾਬ ਅਤੇ ਜੁੱਤਾ ਵੀ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਸੂਫ਼ੀ ਲੋਕ ਖੁੱਲਾ ਚੋਗਾ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਜੰਪਰ, ਘੱਗਰਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੇਠ ਤੰਗ ਪਜਾਮਾ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰਦੇ ਲਈ ਬੁਰਕੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦਾਸ ਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਝੁਰਮਟਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬੰਦ ਡੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਗਹਿਣੇ (Ornaments):- ਉੱਚ ਸ੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਚਾਂਦੀ ਜਾਂ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਛਾਪਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੋਤੀ, ਮਣਕੇ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਵੀ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ।

ਮਨ ਪਰਚਾਵਾ (Amusments):- ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚੌਗਾਨ, (ਚੌਪੜ) ਘੋੜ ਸਵਾਰੀ, ਘੋੜ ਦੌੜ ਆਦਿ ਮਨ-ਭਾਉਂਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਸਨ। ਨਾਚ ਦੇਖਣੇ ਅਤੇ ਗੀਤ ਸੁਣਨਾ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਚੌਪੜ ਦੀ ਖੇਡ ਅਮੀਰਾਂ ਅਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੀ। ਸਧਾਰਨ ਲੋਕ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਯਾਤਰਾ ਕਰਕੇ ਮਨ ਪਰਚਾਅ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਵਹਿਮ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ (Superstition and Ignorance):- ਮਾਲ ਅਤੇ ਧਨ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਲੋਕ ਜਾਦੂ, ਟੂਣਿਆਂ, ਤਵੀਤਾਂ, ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਪੈਰ ਪੈਰ ਤੇ ਸ਼ੁਭ ਅਸ਼ੁਭ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ।

ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ (Condition of Oman):- ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਮੀਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਹਰਮ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਦਾਸੀਆਂ ਲਈ ਰਖੇਲਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਰਦੇ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਆਮ ਸੀ। ਸਧਾਰਨ ਮੁਸਲਿਮ-ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪਰਦੇਦਾਰ ਵੱਖਰੀ ਥਾਂ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਥਾਂ ਨੂੰ 'ਜ਼ਾਨਾਨ ਖਾਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਬੁਰਕਾ ਪਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀਆ ਸਨ। ਪੇਂਡੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਰੜੇ ਪਰਦੇ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ।

(ਅ) ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸਮਾਦਿਕ ਦਸ਼ਾ
(Social Conditions of the Hindus)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾ ਬੜੀ ਭੈੜੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਜਿਮੀ' ਜਾਂ ਦਾਸ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਜੀਆਂ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ (ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕਰ) ਦੇਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਕਰ ਉਗਰਾਹੁਣ ਲੱਗਿਆ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਤੇ ਸਖਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਖ਼ਤੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਇਸਲਾਮ ਮੱਤ ਵੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਫਕੀਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਹੁਕਮ ਅਦੂਲੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਭੈੜੀ ਸੀ।

(i) ਜਾਤ ਪਾਤ (Class System):- ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਜਾਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਉਪ ਜਾਤਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਫ਼ਰਜ ਭੁੱਲ ਕੇ ਸੁਆਰਥੀ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਕੁਲੀਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਜ਼ੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਹਿਮਾਂ, ਭਰਮਾਂ ਅਤੇ ਬੇਲੋੜੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਉਪ-ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਘੱਟ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਸਨ।

ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਠੀਕ ਸੀ। ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਭੈੜੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਮੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜੇ ਬੰਦ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਸ਼ੂਦਰ

ਦਾ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਂ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗ ਜਾਣ ਨੂੰ ਗੁਨਾਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਸੀ।

(ii) **ਭੋਜਨ** (Food):- ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਭੋਜਨ ਸਾਦਾ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਧਾਰਨ ਹਿੰਦੂ ਦੇ ਭੋਜਨ ਵਿੱਚ ਦਾਲਾਂ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਕਣਕ, ਚੌਲ, ਦੁੱਧ, ਦਹੀਂ, ਘਿਉ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕ ਰੋਟੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਖਿਚੜੀ ਖਾਣ ਦੇ ਵੀ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ। ਉਹ ਲੱਸੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਚੌਕੇ ਦੀ ਸੁੱਚ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਮਾਸ ਖਾਣਾ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਨੀਂਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਮਾਸ ਖਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਮਾਸ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕ ਸ਼ਰਾਬ. ਅਫੀਮ, ਭੰਗ, ਚਰਸ ਆਦਿ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ।

(iii) **ਪਹਿਰਾਵਾ** (Dress):- ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਧੋਤੀ ਅਤੇ ਕੁਰਤਾ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਉਹ ਪਗੜੀ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਪੇਂਡੂ ਜਾਂ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਲੰਗੋਟੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉੱਚ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਰੇਸ਼ਮੀ ਅਤੇ ਰੰਗਦਾਰ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਖਾਦੀ ਕੱਪੜੇ ਹੀ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ।

ਹਿੰਦੂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਲਵਾਰ, ਕਮੀਜ਼, ਦੁਪੱਟਾ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਸਾੜੀ ਵੀ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੇਂਡੂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਲਾਂਗੜ ਦੀ ਧੋਤੀ ਹੀ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਸਨ। ਆਮ ਲੋਕ ਨੰਗੇ ਪੈਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਜਾਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ (ਤਿਲਕ) ਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੁਨਹਿਰੇ ਬਾਡਰ ਵਾਲੀ ਧੋਤੀ ਪਹਿਨਦਾ ਸੀ। ਸਾਧੂ ਅਤੇ ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਹੇਠ ਵਿਛਾਉਣ ਲਈ ਹਿਰਨ ਦੀ ਖੱਲ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਲੰਗੋਟ ਪਹਿਨ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਿਰ ਮੁਨਾ ਕੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੰਦਰਾਂ ਪਹਿਨ ਕੇ ਘੁੰਮਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਾਸਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

(iv) **ਮਨ ਪਰਚਾਵਾ** (Amusement):- ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਸੀਲੇ ਘੱਟ ਸਨ। ਕਿਰਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਹਲ ਵੀ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਪਰਚਾਵੇ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਘੱਟ ਹੀ ਸਨ। ਉਹ ਜੂਆ ਖੇਡ ਕੇ ਮਨ ਪਰਚਾਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੌਸਮੀ ਤਿਉਹਾਰਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਮਨ ਪਰਚਾਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

(v) **ਵਹਿਮ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ** (Superstitions and Ignorance):- ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਲੋਕ ਝੂਠੇ ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਭਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਲੋਕ ਜਾਦੂ, ਟੂਣਿਆਂ, ਤਵੀਤਾਂ, ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ।

(vi) **ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ** (Position of Women):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਬੜੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ। ਲੜਕੀ ਦੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਕਈ ਲੋਕ ਜੰਮਦੀ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਪਤੀ ਦੀਆਂ ਇੱਕ ਤੋ ਵੱਧ ਪਤਨੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਤੀ ਵਰਗੀ ਭੈੜੀ ਰਸਮ ਵੀ ਪਰਚੱਲਤ ਸੀ। ਪਤੀ ਦੀ ਚਿਤਾ ਉੱਤੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਸੜਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਯੋਗ ਥਾਂ ਸੁਹਰਾ-ਘਰ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਉਚਿੱਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਪਰਦਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ-ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ।

ਅਭਿਆਸ

(ੳ) ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 1-15 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ—

1. ਬਹਿਲੋਲ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਕੌਣ ਸੀ?
2. ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦਾ ਕੋਈ ਇੱਕ ਗੁਣ ਦੱਸੋ।
3. ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦੇ ਦੋ ਔਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਕਦੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ?
5. ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ?
6. ਆਲਮ ਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਾਬਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸ਼ਰਤਾਂ ਲਿਖੋ।
7. ਉਲਮਾ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
8. ਮੁਸਲਿਮ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਭੋਜਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਫਰਕ ਸੀ?
9. ਸਯੱਦ ਕੌਣ ਸਨ?
10. ਮੁਸਲਿਮ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
11. ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
12. ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਪਰਚਾਵੇ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
13. ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਵਹਿਮਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

(ਅ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 30-50 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ—

1. ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
2. ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
3. ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਈਆਂ ਬਗਾਵਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਦਿੱਲੀ ਕਿਉਂ ਗਿਆ? ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕੀ ਵਰਤਾਉ ਕੀਤਾ?
5. ਬਾਬਰ ਦੇ ਸਯੱਦਪੁਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
6. ਬਾਬਰ ਨੇ 1524 ਈ. ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
7. ਆਲਮ ਖਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹਥਿਆਉਣ ਲਈ ਕੀ-ਕੀ ਯਤਨ ਕੀਤੇ।
8. ਪਾਣੀਪਤ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਅਤੇ ਬਾਬਰ ਦੀ ਫੌਜ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬੰਦੀ ਦੱਸੋ?
9. ਅਮੀਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
10. ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
11. ਗੁਲਾਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

12. ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੋਕ ਕੀ ਖਾਂਦੇ-ਪੀਦੇ ਸਨ?
13. ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
14. ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
15. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
16. ਬਾਬਰ ਅਤੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦੇ ਸੈਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।

(ੲ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 100-120 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ—

1. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ?
2. ਬਾਬਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

******

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ

(GURU NANAK DEV JI AND HIS TEACHINGS)

(ੳ) ਜਨਮ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ (Birth and Parentage):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਮਿਤੀ ਬਾਰੇ ਮਤਭੇਦ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਕੱਤਕ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ 1469 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਖੀ–ਮਿਹਰਬਾਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਸਾਖ, ਸੰਮਤ 1526 ਬਿਕਰਮੀ ਜਾਂ 15 ਅਪ੍ਰੈਲ 1469 ਈ. ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵਿਸਾਖ ਦੀ ਜਨਮ ਮਿਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇ ਅੱਜ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਹਾੜਾ ਕੱਤਕ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਜਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਲਗਪਗ 64 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਪਿੰਡ ਤਲਵੰਡੀ (ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ) ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਤਲਵੰਡੀ ਦੇ ਭੱਟੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਪਾਸ ਪਟਵਾਰੀ ਸਨ। ਉਹ ਖੱਤਰੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਬੇਦੀ ਖਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਭੈਣ ਦਾ ਨਾਂ ਨਾਨਕੀ ਸੀ।

(ਅ) ਬਾਲ ਰੂਪ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Childood and Education):- ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇੱਕ ਅਸਾਧਾਰਣ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬਾਲਕ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਖੇਡਣ ਕੁੱਦਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਰੋਟੀ, ਕੱਪੜਾ ਆਦਿ ਲਿਆ ਕੇ ਗਰੀਬ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸੱਤਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਪੰਡਿਤ ਗੋਪਾਲ ਦੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛ ਕੇ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਪੰਡਿਤ ਬ੍ਰਿਜ ਲਾਲ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਮੌਲਵੀ ਕੁਤੁਬ–ਉਦ–ਦੀਨ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।

(ੲ) ਜਨੇਊ ਦੀ ਰਸਮ (Ceremony of the Sacred Thread):- ਅਜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਚੱਲ ਹੀ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਨਾਤਨੀ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਨੇਊ ਪਵਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਉਸ ਰਸਮ ਲਈ ਐਤਵਾਰ ਦਾ ਦਿਨ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਸਮ ਉੱਤੇ ਸਾਕ ਸਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਮੁੱਢਲੇ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਡਿਤ ਹਰਦਿਆਲ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿਠਾਇਆ ਤੇ ਜਨੇਊ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਨੇਊ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਸੂਤ ਦੇ ਧਾਗਿਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਗਿਆਂ ਨਾਲ ਬਣੇ ਜਨੇਊ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ—

ਦਇਆ ਕਪਾਹ ਸੰਤੋਖ ਸੂਤੁ ਜਤੁ ਗੰਢੀ ਸਤੁ ਵਟੁ॥
ਇਹ ਜਨੇਊ ਜੀਅ ਕਾ ਹਈ ਤ ਪਾਡੇ ਘਤੁ॥ (ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ (ਪੰਨਾ 471)

(ਸ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਿੱਤੇ (Various Occupations of Guru Nanak Dev Ji): ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਤਲਵੰਡੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਪੀਰ ਫਕੀਰ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਸੰਤਾਂ, ਪੀਰਾਂ, ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿੱਦਿਆ ਲੈਣ ਦਾ ਚੰਗਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਸੰਤਾਂ, ਪੀਰਾਂ, ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਵੀ ਕਰਦੇ। ਪਿੰਡ ਪੁੱਜ ਕੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵੰਡਦੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਓਪਰਾ ਓਪਰਾ ਲਗਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸੰਸਾਰਕ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਅਣਗਹਿਲੀ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੂ ਜੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਆਖਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀਆਂ ਮੱਝਾਂ ਚਰਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੱਝਾਂ ਤਾਂ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਪਰ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਾ ਰੱਖਦੇ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਲਾ ਲੈਂਦੇ। ਮੱਝਾਂ ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਉਜਾੜਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਨੂੰ ਉਲਾਂਭੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਉਲਾਂਭਿਆਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਦਿਖਾਈ। ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਮਹਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀਹ ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਖਰਾ ਅਤੇ ਮੁਨਾਫੇ ਵਾਲਾ ਸੌਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਫਕੀਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਟੋਲਾ ਮਿਲਿਆ, ਜੋ ਭੁੱਖਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਰਕਮ ਦੀ ਰਸਦ ਲਿਆ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖੁਆ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਘਰ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਮਹਿਤਾ ਜੀ ਬੜੇ ਦੁੱਖੀ ਹੋਏ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀਹ ਰੁਪਏ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਮੰਗਿਆ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੱਚੋ ਸੱਚ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ 'ਸੱਚਾ ਸੌਦਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਹ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ (Marriage of Guru Nanak Dev Ji):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਹਰ ਵੇਲੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨ ਬਦਲਣ ਲਈ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ। 14 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਬਟਾਲਾ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਨਿਵਾਸੀ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਬੇਟੀ ਬੀਬੀ ਸੁਲੱਖਣੀ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅਗਲੇ ਹੀ ਸਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬੀਬੀ ਸੁੱਲਖਣੀ ਨੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ–ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਅਤੇ ਲਖਮੀ ਦਾਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਪਿਛਾਂਹ ਨਾ ਹਟੇ। ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਉੱਠਦੇ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਦੇ ਅਤੇ ਸਾਧੂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ।

(ਕ) ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ (Service at Sultanpur Lodhi):- ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਨੇ ਸਥਾਨ ਬਦਲਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ 1486–87 ਵਿੱਚ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਵਿਖੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਥੇ ਆਪਣੇ ਭਣਵਈਏ (ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ ਦੇ ਪਤੀ) ਜੈ ਰਾਮ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਜੈ ਰਾਮ ਦੀ ਸ਼ਿਫਾਰਸ਼ 'ਤੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਮੋਦੀਖਾਨੇ (ਅਨਾਜ ਦੇ ਭੰਡਾਰ) ਵਿੱਚ ਭੰਡਾਰੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਬੜੀ ਹੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਰਦੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜਦ ਮੋਦੀਖਾਨੇ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਠੀਕ ਨਿਕਲਿਆ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਥੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਸੁਲੱਖਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਉਹ ਉੱਥੇ ਸਾਦਾ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਵਗਦੀ ਵੇਈਂ ਨਦੀ

ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕਰਦੇ।

(ਖ) **ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ** (Enlightenment):- ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਵਾਂਗ ਇੱਕ ਦਿਨ ਵੇਈਂ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਗਏ। ਉਹ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਘਰ ਵਾਪਸ ਨਾ ਮੁੜੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਵਿਖੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਵੇਈ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਜਾਣ ਦੀ ਖਬਰ ਉੱਡ ਗਈ। ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਸਾਕ ਸਬੰਧੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੱਜਣ ਫਿਕਰ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਏ। ਲੋਕ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਬਨਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਵਿਸਮਾਦ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ। ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ 1499 ਈ. ਵਿੱਚ ਹੋਈ।

ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਿਛੋਂ ਜਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਵਾਪਸ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਉਹ ਚੁੱਪ ਸਨ। ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਕਿਹਾ— 'ਨਾ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ'। ਜਦ ਦੌਲਤ ਖਾਂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਇਸ ਵਾਕ ਦਾ ਅਰਥ ਪੁੱਛਿਆਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਅਸਲੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਗਲਾ ਜੀਵਨ ਗਿਆਨ-ਪਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਆਪਨੇ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਕੇ ਲੰਮੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ (ਯਾਤਰਾਵਾਂ) ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ (ਯਾਤਰਾਵਾਂ)
(Udasis or Travels of Guru Nanak Dev Ji)

ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਦਾਸੀਆਂ (ਯਾਤਰਾਵਾਂ) ਆਰੰਭ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਰਾਹੋਂ ਭਟਕੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਸਲੀ ਮਾਰਗ ਦਿਖਾਉਣਾ ਸੀ। ਫਜ਼ੂਲ ਦੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੈਵੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਜੋਤੀ ਨਾਲ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਅੰਧਕਾਰ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਦੇਸ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ।

ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਨਿਸਚਿਤ ਅਤੇ ਸਿਲਸਲੇਵਾਰ ਵੇਰਵਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸੋਮਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲਾ ਵਰਣਨ ਇੱਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਮਤਭੇਦ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੇ ਚਾਰ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਡਾਕਟਰ ਫੌਜਾਂ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਿੰਨ ਸਿੱਧ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ—

1. **ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ** (First Udasi):- (1499-1510):-ਗੁਰੂ ਨਾਨਵ ਦੇਵ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਲਗਪਗ 1500 ਈ. ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਗਏ। ਇਸ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਰਬਾਬੀ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਉਦਾਸੀ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਗਏ—

ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਸੈਦਪੁਰ (ਐਮਨਾਬਾਦ) ਗਏ। ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲਾਲੋ ਨਾਮਕ ਤਰਖਾਣ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣਾਇਆ। ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਲਕ ਭਾਗੋ ਦਾ ਭੋਜਨ ਵੀ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਅੰਨ ਅਤੇ ਧਨ ਰਿਸ਼ਵਤ ਅਤੇ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸੈਦਪੁਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੁਲੰਬਾ ਵਿਖੇ ਪੁੱਜੇ। ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੱਜਣ ਠੱਗ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਕੰਮ ਠੱਗਾਂ ਵਾਲੇ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਦਾ ਸਦਾ ਲਈ ਠੱਗੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੇਵਕ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਰਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਘਰ ਬਣ ਗਈ।

ਤੁਲੰਬਾ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਪੁੱਜੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉੱਥੇ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉੱਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਚੰਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਸੰਬੰਧੀ ਝੂਠੇ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ੁਭ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਨੀਪਤ ਪੁੱਜੇ। ਪਾਨੀਪਤ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਗਏ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਹਰਿਦੁਆਰ ਪੁੱਜੇ। ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਅਤੇ ਭਰਮ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਲਟੇ ਪਾਸੇ ਪਾਣੀ ਦੇਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੇਰਾ ਪਾਣੀ ਕੁੱਝ ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਪਾਣੀ ਕਰੋੜਾਂ ਮੀਲ ਦੂਰ ਪਿਤਰਾਂ ਤੱਕ ਕਿਵੇਂ ਪੁੱਜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉੱਥੇ ਇੱਕਠੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ।

ਹਰਿਦੁਆਰ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇਦਾਰਨਾਥ, ਬਦਰੀਨਾਥ, ਜੋਸ਼ੀਮੱਠ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੋਰਖਮਤਾ ਪੁੱਜੇ। ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੰਦਰਾ ਪਾਉਣ, ਪਿੰਡੇ ਉੱਤੇ ਭਸਮ ਮਲਣ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਡੰਡਾ ਫੜਨ, ਸਿਰ ਮੁੰਨਾਉਣ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗਣ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਯੋਗੀ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਬੜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਗੋਰਖਮਤਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਨਾਨਕਮਤਾ' ਪੈ ਗਿਆ।

ਗੋਰਖਮਤਾ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਨਾਰਸ ਪੁੱਜੇ। ਇੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪੰਡਿਤ ਚਤੁਰਦਾਸ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਉਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਚਤੁਰਦਾਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣ ਗਏ।

ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਗਯਾ ਪੁੱਜੇ। ਇੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣਾਇਆ।

ਇੱਥੋਂ ਉਹ ਪਟਨਾ ਅਤੇ ਹਾਜੀਪੁਰ ਵੀ ਗਏ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਆਸਾਮ ਪੁੱਜੇ। ਧੁਬਰੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੰਤ ਸ਼ੰਕਰਦੇਵ ਨਾਲ ਹੋਈ।

ਕਾਮਰੂਪ (ਆਸਾਮ) ਵਿੱਚ ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨੂਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਜਾਦੂਗਰਨੀ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੱਚੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਉੱਚੇ ਚਰਿਤਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਗੁਹਾਟੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਾਂਗ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸਿਲਹੱਟ ਪੁੱਜੇ। ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਸੰਤ ਸ਼ੇਖ ਜਲਾਲ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਤੋਂ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ।

ਇੱਥੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਢਾਕਾ ਪੁੱਜੇ। ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ।

ਢਾਕਾ ਤੋਂ ਕਟਕ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੜੀਸਾ ਵਿੱਚ ਜਗਨਨਾਥ ਪੁਰੀ ਪੁੱਜੇ। ਪੁਰੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਆਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ। ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਸਮੇ ਆਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਉਦਾਸੀ (Second Udasi) (1510-1515)- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਚਾਲੇ ਪਾਏ। ਉਹ ਗੰਟੂਰ, ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ, ਤ੍ਰਿਚਨਾ-ਪਲੀ, ਨਾਗਾਪਟਮ, ਰਾਮੇਸ਼ਵਰਮ, ਤ੍ਰਿਵੈਂਦਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਪੁੱਜੇ। ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਦੇ ਜਾਫਨਾ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਫੇਰੀ ਦੇ ਪਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਜਾਂ ਸ਼ਿਵਨਾਥ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਦੀ ਰਾਣੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਝੰਡਾ ਬੇਦੀ ਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਥੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ।

ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਪਨਾਰ, ਬਿਦਰ, ਉਜੈਨ, ਅਜਮੇਰ, ਮਥਰਾ, ਰਿਵਾੜੀ, ਹਿਸਾਰ, ਤਖਤੂਪੁਰਾ (ਮੋਗਾ) ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਪਾਕਪਟਨ ਪੁੱਜੇ। ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਉਤੱਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਉਹ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ। ਪਾਕਪਟਨ ਤੋਂ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਪੁੱਜੇ।

ਤੀਜੀ ਉਦਾਸੀ (Third Udasi) (1515-1517)- ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1515 ਈ. ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤੀਜੀ ਉਦਾਸੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਉਹ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਗਏ। ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਹਸੂ ਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਲੁਹਾਰ ਅਤੇ ਸੀਹਾ ਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਛੀਬੇ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਥਾਨਾ ਤੇ ਗਏ—

ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉੱਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪੀਰ ਬੁੱਢਣ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਉਹ ਪੀਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਿਲਾਸਪੁਰ, ਮੰਡੀ, ਸੁਕੇਤ, ਰਵਾਲਸਰ, ਜਵਾਲਾ ਜੀ, ਕਾਂਗੜਾ, ਕੁੱਲੂ ਅਤੇ ਸਪਿਤੀ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਥੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣਾਇਆ।

ਸਪਿਤੀ ਘਾਟੀ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤਿਬੱਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਥੋਂ ਉਹ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਝੀਲ ਅਤੇ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜੇ। ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਭਟਕ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇਣ।

ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੱਦਾਖ ਵਿਖੇ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਹੁਣ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਕਾਰਦੂ ਅਤੇ ਕਾਰਗਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਅਮਰਨਾਥ ਦੀ ਗੁਫਾ ਵਿਖੇ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਪਹਿਲਗਾਮ ਅਤੇ ਮਟਨ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਗਏ। ਮਟਨ ਵਿਖੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪੰਡਿਤ ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਨਾਲ ਹੋਈ ਜੋ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਥੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਰਾਮੂਲਾ, ਅਨੰਤਨਾਗ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਵੀ ਗਏ।

ਜਿਹਲਮ ਅਤੇ ਚਨਾਬ ਨਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਿਆਲਕੋਟ ਪੁੱਜੇ। ਉੱਥੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਉੱਥੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਚਲੇ ਗਏ।

ਚੌਥੀ ਉਦਾਸੀ (Fourth Udasi) (1517-1521):- 1517 ਈ. ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚੌਥੀ ਉਦਾਸੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਜੀ ਵਾਲਾ ਨੀਲਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਉਦਾਸੀ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵੱਲ ਗਏ। ਮਰਦਾਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ।

ਇਸ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਾਕਪਟਨ ਤੋਂ ਕੀਤਾ। ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਮੁਲਤਾਨ ਪੁੱਜੇ। ਇਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਉਦਦੀਨ ਨਾਲ ਹੋਈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋ ਬੜਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਚ, ਸ਼ੁਕੱਰ, ਮਿਆਨੀ ਅਤੇ ਹਿੰਗਲਾਜ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਮੁੰਦਰੀ ਰਸਤੇ ਮੱਕਾ (ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ) ਪੁੱਜੇ। ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾਅਬੇ ਵੱਲ ਪੈਰ ਕਰਕੇ ਸੌਂ ਗਏ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਰੁਕਨੱਦੀਨ ਨੇ ਇਸ 'ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ– ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਉਧਰ ਕਰ ਦਿਉ ਜਿਸ ਤਰਫ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨਹੀ ਹੈ।

ਮੱਕਾ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਦੀਨਾ ਪੁੱਜੇ। ਇੱਥੇ ਹਜਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਜੀ ਦੀ ਕਬਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਥੇ ਇਮਾਮ ਆਜ਼ਿਮ ਖਾਂ ਨਾਲ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਇੱਥੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ।

ਮਦੀਨਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਗਦਾਦ ਪੁੱਜੇ। ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸ਼ੇਖ ਬਹਿਲੋਲ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਦੋ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਸ਼ੇਖ ਬਹਿਲੋਲ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਉੱਤੇ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਗਦਾਦ ਫੇਰੀ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਬਗਦਾਦ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਰਾਨ ਅਤੇ ਕੰਧਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਕਾਬਲ ਪੁੱਜੇ। ਕਾਬਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਬਰ (ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ) ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉੱਥੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ।

ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਦੱਰਾ ਖੈਬਰ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸੈਦਪੁਰ ਪੁੱਜੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੈਦਪੁਰ ਉੱਤੇ ਬਾਬਰ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਬਾਬਰ ਨੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਬੜੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਬੰਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਖੁਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ

ਦੀ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਤੋਂ ਬੜਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਹੀ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਬਾਬਰ ਬਾਣੀ' ਵਿੱਚ ਬਾਬਰ ਦੇ ਇਸ ਹਮਲੇ ਦੀ ਘੋਰ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ।

1521 ਈ. ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅੰਤਲੀ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਲੇ 18 ਸਾਲ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ਼ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਾਰੇ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿੱਚ 1522-39 ਈ. (Guru Nanak Dev ji at Kartarpur 1522-39 A.D.):- 1522 ਈ. ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਜਾ ਵੱਸੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉੱਥੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਹੀ 'ਵਾਰ ਮਲ੍ਹਾਰ', 'ਵਾਰ ਮਾਝ', 'ਵਾਰ ਆਸਾ', 'ਜਪੁਜੀ', ਓਅੰਕਾਰ', 'ਪੱਟੀ', 'ਥਿਤ', 'ਬਾਰਾ ਮਾਹਾ' ਆਦਿ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਥੇ 'ਸੰਗਤ' ਅਤੇ 'ਪੰਗਤ' ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚੋ ਊਚ ਨੀਚ ਦਾ ਫਰਕ ਮਿਟ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਸਮਾਂ ਨੇੜੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਯੋਗ ਸਮਝਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ 22 ਸਤੰਬਰ 1539 ਈ. ਵਿੱਚ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾ ਗਏ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹ ਫਕੀਰ, 'ਹਿੰਦੂ ਕਾ ਗੁਰੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾ ਪੀਰ'-ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ
(Teachings of Guru Nanak)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਗੂੜ੍ਹ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਚਾਈ ਨਾਲ਼ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਸੱਚੇ ਦਿਲ ਨਾਲ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ—

1. ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ (Concept of God):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਮੂਲ ਮੰਤਰ— ੧ਓ ਸਤਿਨਾਮ, ਕਰਤਾਪੁਰਖ, ਨਿਰਭਉ, ਨਿਰਵੈਰ, ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ, ਅਜੂਨੀ, ਸੈਭੰ, ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ—

(ੳ) ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਇੱਕ ਹੈ (God is One):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸਾਰੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਇੱਕ ਹੈ। ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਾ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਲੈ

ਸਕਦਾ।

(ਅ) ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਅਤੇ ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਹੈ (God is Omnipotent and Omnipresent):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਅਤੇ ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰ ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਹੈ।

(ੲ) ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਸਰਵਉੱਚ ਹੈ (God is Great and Supreme):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਸਰਵਉੱਚ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਬੇਅੰਤ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਏ; ਹਜਾਰਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਦਾ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਮਹਾਨਤਾ ਆਪ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।

(ਸ) ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ (God is Formless):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਕੋਈ ਰੰਗ, ਰੂਪ ਜਾਂ ਆਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

(ਹ) ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਿਆਲੂ ਹੈ (God is Merciful):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਹੁਤ ਦਿਆਲੂ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸੇ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਮਹੱਤਵ
(Importance of the Hukam of God)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਹਰ ਕੰਮ ਉਸੇ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਮਿੱਠਾ ਕਰਕੇ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(i) 'ਨਾਮ' ਦਾ ਜਪਣਾ (Recitation of the Name):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮ ਜਪਣ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ ਜਪਣ ਨਾਲ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਮੈਲ਼ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਸਾਬਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ਼ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਨਾਮ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਮ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਹੈ।

(i) ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਜਾਂ ਹਉਮੈ ਤਿਆਗ (Self Surrender or Surrender of Ego):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਤਮ ਤਿਆਗ ਜਾਂ ਹਉਮੈ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਿਹਰ ਅਤੇ ਦਇਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਤਮ ਤਿਆਗ ਜਾਂ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ-ਆਪ ਗਵਾਈਏ, ਤਾਂ ਸਹੁੰ ਪਾਈਏ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਜਾਂ ਹਉਮੈ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਇਆ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

(iii) ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ (Need of the Guru):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਬਿਨਾਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰਾ ਹੈ (ਗੁਰੂ ਬਿਨੁ ਘੋਰ ਅੰਧਾਰ) ਗੁਰੂ ਇੱਕ ਬੇੜੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈਂ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਬੰਦਾ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੇ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ।

(iv) ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ (Faith in the theory of Karma)- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਰਮ, ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਜੰਮਦਾ ਅਤੇ ਮਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚੇ ਮਨ ਨਾਲ਼ ਨਾਮ ਜਪਣ, ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤਾਂ ਕਿ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ।

(v) ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ (Belief in Brotherhood):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਭਰਾ ਭਰਾ ਹਨ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਸਹਿਤ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ -'ਨਾ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ, ਨਾ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ'-ਅਰਥਾਤ 'ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇੱਕ ਸਮਾਨ' ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਸਨ।

(vi) ਸਦਾਚਾਰ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ (Emphasis on Morality):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਨਾਲ਼ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ, ਸੱਚ ਬੋਲਣ, ਚੋਰੀ ਨਾ ਕਰਨ, ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ਼ ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾਉਣ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਨਾ ਦੁਖਾਉਣ ਅਤੇ ਲੋੜਵੰਦ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਸਦਾਚਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੱਚਾ ਭਗਤ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ।

(vii) ਸੱਚ ਖੰਡ (Sach Khand):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸੱਚ ਖੰਡ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਚਖੰਡ ਉਸ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਦਾ, ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦਾ, ਆਸ਼ਾ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ, ਹੱਸਣ ਅਤੇ ਰੋਣ ਦਾ, ਉੱਚੇ ਅਤੇ ਨੀਵੇਂ ਦਾ ਸਭ ਭੇਦ ਮਿੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਘੁਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(viii) ਤਪੱਸਿਆ ਵਿੱਚ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ (Disbelief in Penance):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੰਵਲ ਦਾ ਫੁੱਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ, ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਲਈ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ।

(ix) ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਖੰਡਨ (Condemnation of the Caste System):- ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਜਾਤਾਂ-ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ-ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਉਪ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਭਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਾਰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਛੋਟੇ -ਵੱਡੇ ਸਭ ਬਰਾਬਰ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਛੂਤ ਛਾਤ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਪੰਗਤ ਪ੍ਰਥਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਛੂਤਛਾਤ ਦੀ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(x) ਖੋਖਲੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ (Condemnation of Rituals):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਚੱਲਤ ਖੋਖਲੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਕਰੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਉਹਨਾ ਨੇ ਯੱਗ ਅਤੇ ਬਲੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਅਰਥ ਦੱਸਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ. ਵਰਤ, ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਤਪ ਕਰਨ, ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭਨਾਂ ਪਾਖੰਡਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਤ, ਸੰਤੋਖ ਅਤੇ ਖਿਮਾ ਆਦਿ ਸਦਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ

(ੳ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 1-15 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

1. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਮਿਤੀ ਬਾਰੇ ਕੀ ਮੱਤ ਭੇਦ ਹੈ?
2. ਕਿਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਸੱਚਾ-ਸੌਦਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ?
3. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਕਿਥੋਂ ਦੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸੀ? ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
4. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੀ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਸੀ?
5. ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸ ਕੋਲ, ਕੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ?
6. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਚਾਰ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
7. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਨੇ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਵਿਖੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ?
8. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਨਾਰਸ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
9. ਗੋਰਖਮਤਾ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ?
10. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ?
11. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਜਨੇਊ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ?
12. ਸੱਚੇ-ਸੌਦੇ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

(ਅ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 30-50 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

1. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
2. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੂਜੀ ਉਦਾਸੀ ਵੇਲੇ ਕਿੱਥੇ-ਕਿੱਥੇ ਗਏ?
3. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜਨੇਊ ਦੀ ਰਸਮ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੀ-ਕੀ ਕਿੱਤੇ ਅਪਣਾਏ?
5. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹਡੇ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਗਏ?
6. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਤੀਜੀ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਦਸੋ।
7. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਬਿਤਾਏ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿਉ।

(ੲ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 100-120 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ—

1. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਛੇ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
2. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਲਿਖੋ।
3. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਬਚਪਨ ਉੱਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉ।
4. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
5. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
6. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
7. 'ਪਰਮਾਤਮਾ' ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਲਿਖੋ।

******

ਪਾਠ-4

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

(CONTRIBUTION OF SIKH GURUS FROM GURU ANGAD DEV JI TO GURU TEG BAHADUR JI)

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਫੈਲਾਅ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸਮੇਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਲੰਗਰ ਅਤੇ ਪੰਗਤ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮੰਜੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ, ਨਵੇਂ ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋਏ, ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੂਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ (1539-1552 ਈ:)

(Contributionb of Guru Angad Dev Ji)

1539 ਈ: ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਦੀ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਕੇ 'ਅੰਗਦ' ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜੋ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਕੀਤੇ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਰੋਏ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ—

(ੳ) ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ (Improvement in Gurmukhi Alphabet):- ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲੱਤ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਰੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਗੁਰਮੁੱਖੀ' ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਪਰਚਾਰਨ ਲਈ 'ਬਾਲ ਬੋਧ' ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਸੀ।

(ਅ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇੱਕਠੀ ਕਰਨਾ (Compilation of the Hymns of Guru Nanak Dev Ji):- ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਹੜੀ ਬਾਣੀ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਕੋਲ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕੀਤੀ।

(ੲ) ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਥਾ (Langer System):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਈ ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਲੰਗਰ ਸਮੂਹ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ

ਧਰਮ-ਪਤਨੀ 'ਮਾਤਾ-ਖੀਵੀ' ਜੀ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਆਪ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਈ।

(ਸ) **ਉਦਾਸੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਖੰਡਨ** (Condemnation of the Udasi Sect):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੇ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਚਲਾਈ। ਇਸ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਤਿਆਗ ਦੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੋ ਸਿੱਖ ਤਿਆਗ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕਹਿਣਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਜੇ ਕਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਣਗਹਿਲੀ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੁੜ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ।

(ਹ) **ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਥਾ** (Sangat System):- ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪ੍ਰਭਾਤ ਵੇਲੇ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਭਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਕਮ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਹਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਨਾਮ ਜਪਣ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ। ਉਹ ਹਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ 'ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ। ਫਲਸਰੂਪ ਆਮ ਲੋਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵੱਲ ਆਉਣ ਲੱਗੇ।

(ਕ) **ਸਰੀਰਕ ਕਸਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ** (Physical Training to the Sikhs):- ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਬਲਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਬਲਵਾਨ ਬਨਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਅਖਾੜਾ ਬਣਵਾਇਆ। ਉੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਸਰਤ ਕਰਵਾਉਂਦੇ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਨਾਲ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ (ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ) ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਲਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਸੌਖਾ ਹੋ ਗਿਆ।

(ਖ) **ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ** (Hymns of Guru Angad Dev Ji) :- ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੀ ਇਕੱਠੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪ ਵੀ 62 ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ।

(ਗ) **ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਸੰਕਲਨ** (Compilation of Janam Sakhi):- ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(ਘ) **ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ** (Foundation of Goindwal):- ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 1546 ਈ. ਵਿੱਚ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਪਾਤਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਨਾਲ਼ ਉਹ ਨਗਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਆਉਣ ਲੱਗੇ।

29 ਮਾਰਚ 1552 ਈ: ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ (1552-1574 ਈ:)
(Contribution of Guru Amardas Ji)

1552 ਈ: ਵਿੱਚ ਤੀਸਰੇ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰੂ-ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਮਰ 73 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

(ੳ) ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਬਾਉਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ (Construction of Baoli at Goindwal):- ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਬਾਉਲੀ (ਜਲ ਸਰੋਤ) ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਬਾਉਲੀ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਕੰਮ 1559 ਈ: ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਬਾਉਲੀ ਦੀਆਂ 84 ਪੌੜੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵਚਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਹਰ ਪੌੜੀ ਤੇ ਸੱਚੇ ਮਨ ਨਾਲ਼ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਕੇ 84ਵੀਂ ਪੌੜੀ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰੇਗਾ, ਉਸ ਦੀ ਚੌਰਾਸੀ ਕੱਟੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੀਣ ਲਈ ਸਾਫ-ਸੁਥਰਾ ਪਾਣੀ ਵੀ ਮਿਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

(ਅ) ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ (Expansion of the Langar System):- ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਥਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੰਗਰ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼, ਸ਼ੂਦਰ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਦੇ ਇੱਕੋ ਹੀ ਪੰਗਤ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠਿਆਂ ਲੰਗਰ ਛਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਲੰਗਰ ਵਿਚੋਂ ਭੋਜਨ ਛਕਣ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਅਤੇ ਹਰੀਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੰਗਰ ਵਿਚੋਂ ਭੋਜਨ ਛਕਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਧਨ ਸਿੱਧ ਹੋਈ।

(ੲ) ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਕਲਣ ਅਤੇ ਰਚਨਾ (Compilation and Composition of Hymns):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕਠਿਆਂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪ ਵੀ 907 ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਅਤੇ ਭਜਨ ਵੀ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ, 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਲਈ ਕਾਫੀ ਸਮੱਗਰੀ ਇੱਕਠੀ ਹੋ ਗਈ।

(ਸ) ਮੰਜੀ ਪ੍ਰਥਾ (Manji System):- ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜ਼ੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਕੀ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਬੜਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮੰਜੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ 22 ਹਿੱਸਿਆ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ। ਹਰ ਇੱਕ ਭਾਗ ਨੂੰ 'ਮੰਜੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਹਰ ਇੱਕ ਮੰਜੀ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਖ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਸਿੱਖ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਭੇਟਾਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬ ਕੋਲ ਵੀ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਮੰਜੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ 'ਮੰਜੀ ਪ੍ਰਥਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਇਆ।

(ਹ) **ਉਦਾਸੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨਾ** (Separation of Sikhs from the Udasis):- ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਸ਼੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦੇ ਉਦਾਸੀ ਮੱਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਘਟਿਆ। ਇਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਹਿੰਮਤ, ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਸੁੱਘੜਤਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦਿਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਉਦਾਸੀ ਮੱਤ ਦਾ ਤਿਆਗ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੱਤਰਾਂ ਜਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਉਦਾਸੀ ਮੱਤ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਤਿਆਗ-ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਲਏ। ਉਹ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣਾਂ ਸਰੂਪ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ।

(ਕ) **ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ** (Social Reforms)- ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੇ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਪਰ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣਾ ਬੜਾ ਹੀ ਔਖਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਇਸ ਔਖੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਹੱਥ ਪਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦੇਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਅਰਥ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਜਗਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਜਿਹੜੇ ਸੁਧਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲਿਆਂਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ—

(i) ਜਾਤੀ ਭੇਦ ਭਾਵ ਅਤੇ ਛੂਤ ਛਾਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ (Condemnation of Caste System and Untouchability):- ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਅਤੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਾਤ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਮੂਰਖ ਅਤੇ ਗੰਵਾਰ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਹੁਕਮ ਦੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਤ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਸਭਨਾ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ਼ ਇੱਕੋ ਪੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਲੰਗਰ ਛੱਕਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛੇਗਾ ਕਿ ਲੰਗਰ ਕਿਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(ii) ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ (Prohibition of Sati):- ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਰਿਵਾਜ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਕਿ ਪਤੀ ਦੀ ਚਿਤਾ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਸੜ੍ਹਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਸਤੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਚਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਤੀ ਉਹ ਨਾਰੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਦੇ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਪੀੜ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।

(iii) ਪਰਦੇ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਮਨਾਹੀ (Prohibition of Parda System):- ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਅੰਦਰ ਹੀ ਬੰਦ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਘੁੰਡ ਕੱਢ ਕੇ ਜਾਂ ਬੁਰਕਾ ਪਾ ਕੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪਰਦੇ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਰੋਕ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਪਰਦਾ ਕੀਤੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।

(iv) ਨਸ਼ਿਆ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ (Prohibition of Intoxicants):- ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਬੁਰਾਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਬੁਰਾਈ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।

(v) ਨਵੇਂ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ (New Place of Pilgrimage):- ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਬਾਉਲੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੀ—

(ੳ) ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ਼ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

(ਅ) ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੁਜਾਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ।

(ੲ) ਇੱਥੇ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

(ਸ) ਇਥੇ ਬਾਉਲੀ ਦੀਆਂ 84 ਪੌੜੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ ਕਿ ਇੱਥੇ 84 ਵਾਰ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ 84 ਲੱਖ ਜੂਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਹ) ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨ ਇੱਕੋ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਗਿਆ।

(vi) ਤਿਉਹਾਰ ਮੰਨਾਉਣ ਦਾ ਨਵਾਂ ਢੰਗ (New Mode of Celebrating Festivals):- ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਾਖੀ, ਮਾਘੀ ਅਤੇ ਦਿਵਾਲੀ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੰਨਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ -ਸਥਾਨ ਦੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਿਉਹਾਰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੰਨਾਉਣ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈਚਾਰੇ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ਼ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋਇਆ।

(vii) ਜਨਮ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਮੌਤ ਸੰਬੰਧੀ ਰੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ (Simplification of Birth, Marriage and Death Ceremonies):- ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਜਨਮ, ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਜਨਮ ਸਬੰਧੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੌਤ ਦੇ ਮੌਕੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਉਸਤਤ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਗਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਅਨੰਦ' ਨਾਮੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਜਨਮ, ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ 'ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ' ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵਿਅਰਥ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ਼ੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ।

(viii) ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਦਾ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿੱਚ ਆਉਣਾ (Akbar's visit to Goindwal):- ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਦਾ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਇਆ। ਚਿਤੋੜਗੜ੍ਹ ਦੀ ਜਿੱਤ (1567ਈ:) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਪੁੱਜਾ। ਲੰਗਰ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਕੇ ਲੰਗਰ ਛੱਕਿਆ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ

ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਅਕਬਰ ਨੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦਾ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਹੀ ਅਕਬਰ ਨੇ ਇੱਕ ਸਾਲ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਭੂਮੀ-ਕਰ ਵੀ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣ ਗਏ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬੇਟੀ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

(ix) ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ (Appointment of Successor):- ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ 95 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਾਹਨੁਮਾਈ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। 1574 ਈ: ਵਿੱਚ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ-ਮੋਹਨ ਅਤੇ ਮੋਹਰੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜਵਾਈ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਦੇ ਅਧਿਕ ਯੋਗ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਬਣੇ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ (1574-1581ਈ:)
(Contribution of Guru Ram Das Ji)

ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ 1574 ਈ: ਤੋਂ 1581ਈ: ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਰਹੇ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ, ਉਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ—

(ੳ) ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ-ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਨੀਂਹ (Foundation of Ramdaspur-Amritsar):- ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਦੇਣ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬੇਟੀ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਧਰਤੀ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਸੰਤੋਖਸਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਮੀ ਦੋ ਸਰੋਵਰਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਆਪ ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਕਰਨ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਵੱਸ ਗਏ। ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈਆਂ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਜ਼ਾਰ' ਨਾਂ ਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ ਚੱਕ', 'ਚੱਕ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ', 'ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ' ਆਦਿ ਨਾਂਵਾਂ ਨਾਲ਼ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ' ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੈ ਗਿਆ।

ਇਸ ਨਗਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਮਿਲ ਗਿਆ।

(ਅ) ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਆਰੰਭ (Beginning of Masand System):- ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖਸਰ ਸਰੋਵਰਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਅਤੇ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੁੱਝ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਭੇਜਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 'ਮਸੰਦ' ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹ ਲੋਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਈ ਗੈਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ।

(ੲ) **ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝੌਤਾ** (Reconciliation between the Sikhs and Udasis):- ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਧਦੀ ਉਪਮਾ ਸੁਣ ਕੇ ਉਦਾਸੀ ਮੱਤ ਦੇ ਬਾਨੀ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵੀ ਹੋਈ। ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬੇਹੱਦ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੰਨ ਲਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਆਪਣੇ ਉੱਤਮ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

(ਸ) **ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਹੋਰ ਕਾਰਜ** (Other Measures for the Development of Sikhism):- ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕਈ ਹੋਰ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ 'ਸੰਗਤ', 'ਪੰਗਤ', 'ਮੰਜੀ ਪ੍ਰਥਾ' ਆਦਿ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ 'ਲਾਵਾਂ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਗੌਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ-ਘੋੜੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਿਆਉਣ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 679 ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਰਚੇ।

(ਹ) **ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ, ਅਕਬਰ ਨਾਲ਼ ਮਿੱਤਰਤਾਪੂਰਨ ਸਬੰਧ** (Friendly relations of Guru Ram Das with the Mughal Emperor Akbar):- ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰੂ-ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਸਸ਼ੋਭਿਤ ਰਹੇ, ਓਹੁਨਾਂ ਦੇ ਮੁਗਰ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਨਾਲ਼ ਮਿੱਤਰਤਾਪੂਰਨ ਸਬੰਧ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਡਿੱਗ ਪਏ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਵਾਹੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦਾ ਭੂਮੀ ਕਰ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਮਾਣ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਪਣਾ ਲਿਆ।

(ਕ) **ਗੁਰਗੱਦੀ ਦਾ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਸਿਧਾਂਤ** (Rule for hereditary Succession to Guru-Gaddi):- ਪਿਹਲੇ ਤਿੰਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਯੋਗ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ।

ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਦਾ ਜੱਦੀ ਹੋਣਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਭੁੱਲਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਜੱਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਪਦ ਦਾ ਆਧਾਰ-ਗੁਣ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ (1581-1606 ਈ:)

(Contribution of Guru Arjun Dev Ji)

ਪੰਜਵੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ 1581ਈ: ਤੋਂ 1606ਈ: ਤੱਕ ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹੇ। ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੱਟੜ ਪੰਥੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਵਿਰੋਧ ਸਹਿਣਾ ਪਿਆ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਹੋਏ, ਜਿੰਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ—

(ਓ) ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਿੱਤੀ (Completion of the works of Guru Ram Das):- ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖਸਰ ਨਾਮੀ ਦੋ ਸਰੋਵਰਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖਸਰ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ।

(ਅ) ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ (Construction of Harimandir Sahib):- ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ 1588ਈ: ਵਿੱਚ 'ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ' ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰਿਮੰਦਿਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨੀਂਹ ਪੱਥਰ 1589 ਈ: ਵਿੱਚ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ, ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਨੇ ਰੱਖਿਆ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰੱਖੇ ਗਏ, ਭਾਵ ਇਹ ਮੰਦਰ ਚਾਰੇ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਉਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹਨ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਹੇਠ 1601ਈ: ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਈ। ਸਤੰਬਰ 1604ਈ: ਵਿੱਚ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ-ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਰਹੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ 'ਮੱਕਾ ਅਤੇ ਗੰਗਾ-ਬਨਾਰਸ' ਬਣ ਗਿਆ।

(ੲ) ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ (Foundation of Some Cities):- ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 1590ਈ: ਵਿੱਚ ਰਾਵੀ ਅਤੇ ਬਿਆਸ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤਰਨਤਾਰਨ ਨਾਮੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖਾਰਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਖਰੀਦ ਕੇ ਇੱਕ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਨਾਂ 'ਤਰਨਤਾਰਨ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਸ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਸ ਗਿਆ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨ ਬਣ ਗਿਆ।

ਤਰਨਤਾਰਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਮਾਝੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜੱਟਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਧੀਆ ਸੈਨਿਕ ਸਿੱਧ ਹੋਏ।

ਤਰਨਤਾਰਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਨੇੜੇ 1593ਈ: ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਕਰਤਾਰਪੁਰ' ਜਾਂ 'ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ' ਰੱਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇੱਥੇ ਖੂਹ ਵੀ ਖੁਦਵਾਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਗੰਗ ਸਰ' ਰੱਖਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਬੜੀ ਲੰਬੀ ਉਡੀਕ ਬਾਅਦ ਹਰਗੋਬਿੰਗ ਜੀ ਨੇ 1595ਈ: ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਬਿਆਸ ਨਦੀ ਦੇ ਕੱਢੇ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਹਰਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਨਾਮੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਕੁਝ ਕੁ ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਥੁੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਛੇ ਹਰਟਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ ਖੁਦਵਾਇਆ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਸ ਦੁਆਲੇ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ ਵੱਸ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ 'ਛੇਹਰਟਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਸ) ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਬਾਉਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ (Construction of Baoli at Lahore):- ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ 'ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਉੱਥੇ ਉਹ ਡੱਬੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਬਾਉਲੀ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਉਸ ਬਾਉਲੀ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਬਾਅਦ ਉਹ ਬਾਉਲੀ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਬਣ ਗਿਆ।

(ਹ) ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ (Organisation and Development of Masand System):- ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਸੰਗਠਿਥ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸੰਤੋਖਸਰ, ਤਰਨਤਾਰਨ, ਕਰਤਾਰਪੁਰ, ਹਰਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਆਦਿ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਪੈਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਧਨ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਅਤੇ ਨਿਸਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਪੁਨਰ ਸੰਗਠਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਲਈ ਜੋ ਨਿਯਮ ਬਣਾਏ ਗਏ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ—

(i) ਹਰ ਸਿੱਖ 'ਦਸਵੰਧ' ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਭਾਗ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਂ ਭੇਟਾ ਕਰੇਗਾ।

(ii) ਦਸਵੰਧ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਥਾਪੇ ਗਏ। ਉਹ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਧਨ ਵੈਸਾਖੀ ਦੇ ਦਿਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ 'ਗੁਰੂ ਕੀ ਗੋਲਕ' ਵਿੱਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾਣਗੇ।

(iii) ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਸੰਦ ਆਪ ਨਹੀਂ ਦਾ ਸਕਣਗੇ, ਉੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਭੇਜਣਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਮਸੰਦੀਆਂ' ਜਾਂ ਸੰਗਤੀਆਂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

(iv) ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਮਸੰਦ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕਰਨਗੇ।

ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਥਾ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇ ਸਕੇ। ਮਸੰਦਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਯੋਗ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ।

(ਕ) ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਕਲਨ (Compilation of Adi Granth):- ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਹਤੁ ਵਧ ਗਈ। ਦੂਰ-ਦੂਰ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਪੁੱਜਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਚਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ, ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 976, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 62, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ 907 ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ 679 ਸ਼ਬਦ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਬੀਰ, ਨਾਮਦੇਵ, ਫਰੀਦ ਆਦਿ ਵੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ। ਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਇੱਕਠੀ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਾਮਸਰ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਕੰਢੇ, ਇਕਾਂਤ ਅਤੇ ਰਮਣੀਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਲਿਖਵਾਉਂਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਗਏ। ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਪਿੱਛੋਂ 1604

ਈ: ਵਿੱਚ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ 2216 ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ।

(ਖ) **ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਵਪਾਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ** (Encouragement to Horse Trade):- ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਨ। ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਨਾਲ਼ ਸਿੱਖ ਧਨੀ ਵੀ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਧਨ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ਼ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੇਲੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲ ਸੈਨਾ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ।

(ਗ) **ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ** (Social Reforms):- ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ ਅਧਿਕਾਰੀਆ ਵਾਂਗ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਪੰਗਤ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆਂ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤਰਨਤਾਰਨ ਵਿਖੇ ਕੋਹੜੀਆਂ (Lepers) ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਬਸਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਕੋਹੜੀਆਂ ਲਈ ਮੁਫ਼ਤ ਭੋਜਨ, ਵਸਤਰ ਅਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

(ਘ) **ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ** (Preaching of Sikhism):- ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਾਝੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ, ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਅਤੇ ਸਰਹਾਲੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਦੇ ਬੁਲਾਵੇ 'ਤੇ ਉਹ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗਏ। ਉਸ ਸਿੱਖ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸਵਾਦੀ ਭੋਜਨ ਛੱਕ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭੈਣੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਚੋਲ੍ਹਾ (Cholha) ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਥੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਖਾਨਪੁਰ ਗਏ। ਇਥੋਂ ਉਹ ਖਾਰਾ ਨਾਮੀ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਗਏ। ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤਰਨਤਾਰਨ ਨਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਵਸਾਇਆ। ਇੱਥੋਂ ਉਹ ਜਲੰਧਰ ਵੱਲ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ, ਖੇਮਕਰਨ, ਚੂਨੀਆਂ, ਲਾਹੌਰ, ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਹਰ ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਬਣਾਇਆ।

(ਙ) **ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਨਾਲ਼ ਮਿੱਤਰਤਾ ਪੂਰਣ ਸਬੰਧ** (Guru Arjun Dev's Friendly Relations with Akbar):- ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਵਾਂਗ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅਕਬਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਮਿੱਤਰਤਾਪੂਰਨ ਰਹੇ। ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਕੱਟੜ ਪੰਥੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਉਦਾਰ ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵੀ ਨਾ ਸੁਣੀ। ਸਗੋਂ ਅਕਬਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦਾ ਭੂਮੀ ਕਰ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ਼ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।

(ਚ) **ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਲਈ ਆਤਮ ਬਲੀਦਾਨ** (Self-sacrifice for Sikhism):- ਦੋ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ-ਅਕਬਰ ਅਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ

ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਜਾਤ ਰਹਿਤ, ਵਹਿਮ ਰਹਿਤ, ਊਚ-ਨੀਚ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਸਹਿਤ ਸਮਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਕਬਰ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਗੁੱਸਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਅਨੁਆਈ ਬਣ ਰਹੇ ਸਨ ਉਥੇ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਜਾਦਾ ਖ਼ੁਸਰੋ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੇ ਖੁਸਰੋ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਦੌੜ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਆਇਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ 'ਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਰਾਜ ਦੇ ਬਾਗੀ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਦੋ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਜੁਰਮਾਨੇ ਨੂੰ ਅਣਉਚਿੱਤ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦੇਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ 1606 ਈ: ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ (1606-1645 ਈ:)
(Contribution of Guru Hargobind Ji)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਉਪਰੰਤ 1606 ਈ: ਵਿੱਚ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਆਪ 1645 ਈ: ਤੱਕ ਉਸ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਰਹਿ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਨੇ 'ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ' ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਅ ਕੇ ਦਹਿਲੀ ਹੋਈ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਨਿਡਰਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਦਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ—

(ੳ) ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ
(New Policy of Guru Hargobind Ji)

1. **ਮੀਰੀ ਤੇ ਪੀਰੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਧਾਰਨ ਕਰਨੀਆਂ** (Adoption of two Swords-Miri and Piri):- ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਾਹੁਨਮਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ, ਨਿਡਰਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਗਾਉਣ ਲਈ ਮੀਰੀ ਅਤੇ ਪੀਰੀ -ਦੋਵਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। 'ਮੀਰੀ' ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ 'ਪੀਰੀ' ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਰਾਹੁਨਮਾਈ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ।

2. **ਰਾਜਸੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ** (Adoption of Royal Symbols):- ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਸੇਲ੍ਹੀ (ਉੱਨ ਦੀ ਮਾਲਾ) ਛੱਡ ਕੇ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਪਹਿਨ ਲਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੀਸ ਉੱਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਲਗੀ ਸਜਾਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 52 ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕ ਵੀ ਰੱਖੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਠਾਠ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ 'ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ' ਵੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ।

3. **ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਸ਼ਤਰਾਂ ਦੀ ਭੇਟਾ** (Offerings of Horses and Arms to the Guru):- ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾ ਤੋਂ ਧਨ ਦੀ ਥਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਸ਼ਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭੇਟਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਸ਼ਸ਼ਤਰ

ਇੱਕਠੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਫਲਸਰੂਪ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸੌਖਾ ਹੋ ਗਿਆ।

4. **ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਗਠਨ** (Organisation of the Sikh Army):- ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਕੋਲ 52 ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਮਾਝਾ, ਦੁਆਬਾ, ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਘੋੜਾ ਅਤੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਸ਼ਸ਼ਤਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜ ਸੌ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪੰਜ ਜਥਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸਨ–ਬਿਧੀ ਚੰਦ, ਪੀਰਾਨਾ, ਜੇਠਾ, ਪੈਰਾ ਅਤੇ ਲੰਗਾਹ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਭੇਦ ਭਾਵ ਦੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੈਨਾ ਨਾਇਕ ਪੈਂਦਾ ਖਾਂ ਸੀ।

5. **ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ** (Change in the Daily Life of the Guru):- ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਪ੍ਰਭਾਤ ਵੇਲੇ ਉਠਦੇ। ਉਹ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੱਜ ਕੇ ਲੰਗਰ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ, ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਛਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਭੋਜਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਆਰਾਮ ਕਰਦੇ। ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ, ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਕੁੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ ਨਾਲ਼ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਅਬਦੁਲ ਅਤੇ ਨੱਥਾ ਮੱਲ ਢਾਡੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀਰ ਰਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਗਾਉਣ ਲਈ ਲਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਗੀਤ ਮੰਡਲੀ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜੋ ਰਾਤ ਨੂੰ ਢੋਲਕ ਦੀ ਧੁਨੀ ਅਤੇ ਮਸ਼ਾਲਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਾਲ਼ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਕਰਮਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉੱਚੇ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਸ਼ਬਦ ਗਾਉਂਦੀ।

6. **ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ** (Construction of Akal Takht):- ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾਈ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ 12 ਫੁੱਟ ਉੱਚੇ ਥੜ੍ਹੇ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ, ਜੋ ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਤਖਤ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਥੜ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਸ਼ਤਰ ਵੰਡਦੇ ਅਤੇ ਢਾਡੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀਰ ਰਸ ਦੀਆਂ ਜੋਸ਼ੀਲੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤ ਸੁਣਵਾਉਂਦੇ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਅਤੇ ਸਜਾਵਾਂ ਵੀ ਦਿੰਦੇ। ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਉਹ ਅਖਾੜੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਸਰਤ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੰਗਾਰ ਸੀ।

7. **ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਕਿਲ੍ਹਾਬੰਦੀ** (Fortification of Amritsar):- ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਕੰਧ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ 'ਲੋਹਗੜ੍ਹ' ਨਾਮੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸੈਨਿਕ ਸਮਾਨ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਜ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਹੋਏ ਨਿਰਾਸ਼ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

(ਅ) ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਹੋਰ ਕਾਰਜ

(Other Measures of Guru Hargobind for Preaching and Consolidation of Sikhism)

ਅਕਤੂਬਰ 1627ਈ: ਵਿੱਚ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ (ਫਰਵਰੀ 1628 ਈ:) ਵਿੱਚ

ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ। ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਗੜ ਗਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲਹਿਰਾ ਤੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜਨੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੜਾਈਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਲਈ ਹੋਰ ਕਈ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ—

(1) **ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦਾ ਕੀਰਤਪੁਰ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ** (Guru Hargobind Settlement at Kiratpur):- ਕਲਹੂਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਕਲਿਆਨਚੰਦ , ਜੋ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਭਗਤ ਸੀ, ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਭੇਟ ਕੀਤੀ। ਉਸੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾਈ। 1635 ਈ: ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਸ ਸਾਲ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਬਤੀਤ ਕੀਤੇ।

(2) **ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਯਾਤਰਾਵਾਂ** (Religious travels of Guru Hargobind):- ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਮਿੱਤਰਤਾਪੂਰਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਆਪ ਦੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਡੇਰਾ ਸਾਹਿਬ ਬਣਵਾਇਆ। ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਭਿੰਬਰ (ਗੁਜਰਾਤ) ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਕਸ਼ਮੀਰ ਪੁੱਜੇ। ਇਥੇ ਆਪ ਨੇ ਕਾਫੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਨੁਆਈ ਬਣਾਇਆ। ਇਥੇ ਆਪ ਨੇ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਨੂੰ ਉਸ ਸੰਗਤ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਗਏ। ਉੱਥੋਂ ਪਰਤ ਕੇ, ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਬਿਤਾ ਕੇ ਆਪ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਾਨਕਮਤੇ (ਗੋਰਖਮਤਾ) ਗਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਉਥੇ ਠਹਿਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ। ਉਥੋਂ ਮੁੜਦੀ ਵਾਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਏ। ਤਖਤਪੁਰਾ, ਡਰੌਲੀ ਭਾਈ (ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ) ਵਿਖੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਠਹਿਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੁੜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚਲੇ ਗਏ।

(3) **ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭੇਜਣੇ** (Guru sent Sikh Missionaries to various Places):- ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ 1635 ਈ: ਤੱਕ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਨੇ ਅੱਗੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕ – ਅਲਸਮਤ, ਫੂਲ, ਗੌਂਡਾ ਅਤੇ ਬਲੂ ਹਸਨਾ– ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ। ਫਲਸਰੂਪ ਅਲਮਸਤ ਨੇ ਨਾਨਕਮਤਾ ਅਤੇ ਢਾਕਾ ਵਿੱਚ, ਗੌਂਡਾ ਅਤੇ ਫੂਲ ਨੇ ਦੁਆਬਾ ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਬਲੂ ਹਸਨਾ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਹਜਾਰਾ ਅਤੇ ਪੋਠਹਾਰ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਬਨਾਰਸ ਵਿੱਚ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਭੇਜਿਆ।

(4) **ਹਰਿਰਾਇ ਨੂੰ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਨਾਉਣਾ** (Guru Har Rai appointed as Successor):- ਜਦੋਂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਸਮਾਂ ਨੇੜੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਹਰਿਰਾਇ (ਬਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ) ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ (1645-1661ਈ:)
(Contribution of Guru Har Rai)

ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਸੱਤਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਉਹ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਸੰਦ ਅਤੇ ਨਰਮ ਦਿਲ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕੀਤੇ:

1. **ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ** (Preaching of Sikh Religion):- ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਕੀਰਤਪੁਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਗਤ ਗਿਰ, ਭਾਈ ਸੰਗਤੀਆ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੋਦਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗਤੀਆ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਾਹੌਰ, ਕਸੂਰ, ਚੂਨੀਆਂ ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਥਾਪਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬ, ਭਾਈ ਭਗਤ, ਭਾਈ ਭੰਦੂੜ ਨੂੰ ਮਾਲਵੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਆਪ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਯਾਤਰਾਵਾਂ 'ਤੇ ਗਏ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਜਾ ਠਹਿਰੇ। ਉੱਥੇ ਉਹ ਮੁਕੰਦਪੁਰ (ਜਲੰਧਰ) ਗਏ। ਮੁਕੰਦਪੁਰ ਤੋਂ ਉਹ ਦੁਸਾਂਝ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਠਹਿਰ ਕੇ ਉਹ ਮਾਲਵਾ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜੇ।

2. **ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਦਾ ਫੂਲ ਨੂੰ ਵਰਦਾਨ** (Guru Har Rai blesses Phul):- ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੌਰਿਆਂ ਸਮੇਂ ਮਾਲਵਾ ਦੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਨਥਾਣਾ (ਬਠਿੰਡਾ) ਵਿਖੇ ਕਾਲਾ ਅਤੇ ਕਰਮ ਚੰਦ (ਦੋ ਭਰਾ) ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਕਾਲਾ ਆਪਣੇ ਦੋ ਭਤੀਜਿਆਂ ਸੰਦਲੀ ਅਤੇ ਫੂਲ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ ਆਇਆ। ਫੂਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲ੍ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਢਿੱਡ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਫੈਰਨ ਲੱਗਾ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਾਲੇ ਤੋਂ ਉਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਫੂਲ ਗੂੰਗਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਢਿੱਡ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਕੇ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭੁੱਖਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫੂਲ ਨੂੰ ਵਰਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਧਨਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣੇਗਾ। ਜਿੰਨੀ ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਗੇ ਉਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਾਣ ਵਧੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵਰ ਠੀਕ ਨਿਕਲਿਆ। ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ ਅਤੇ ਜੀਂਦ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਫੂਲ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਸਨ।

3. **ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ** (Help to Dara Shikoh):- 1658 ਈ: ਵਿੱਚ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਵਾਸਤੇ ਯੁੱਧ ਛਿੜ ਗਿਆ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਔਰੰਗਜੇਬ ਜੇਤੂ ਹੋਇਆ। ਸਾਮੂਗੜ੍ਹ ਦੇ ਯੁੱਧ (1658ਈ:) ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਖਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾਪੂਰਨ ਸਬੰਧ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪ ਉਦਾਰ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ। ਹਾਰ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਉਹ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਮਿਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁਭ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ।

4. **ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾਉਣਾ** (Guru Har Rai Ji called to Delhi by Aurangzeb):- ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲਣ ਮਗਰੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾਇਆ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਮੁਸਲਿਮ ਧਰਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਆਪ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ

14-15 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਮ ਰਾਇ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸ਼ਲੋਕ—

ਮਿਟੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੀ ਪੇੜੇ ਕਈ ਕੁਮਿਆਰ।
ਘੜ ਭਾਂਡੇ ਇੱਟਾਂ ਕੀਆ ਜਲਦੀ ਕਰੇ ਪੁਕਾਰ॥

ਬਾਰੇ 'ਮੁਸਲਮਾਨ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਮੰਗਿਆ। ਰਾਮ ਰਾਇ ਨੇ ਬੜੀ ਚਤੁਰਾਈ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ 'ਮੁਸਲਮਾਨ' ਸ਼ਬਦ ਗਲਤੀ ਨਾਲ਼ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਅਸਲੀ ਸ਼ਬਦ 'ਬੇਈਮਾਨ' ਹੈ ਇਸ ਉੱਤਰ ਨਾਲ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਤਾਂ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਗੁਰ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖੀ ਹੋਏ।

5. **ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ** (Appointment of Successor):- ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਮ ਰਾਇ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਅੱਗੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਬਦਲ ਕੇ ਕਾਇਰਤਾ ਦਿਖਾਈ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਉਸ ਨਾਲ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ। ਰਾਮ ਰਾਇ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਕੀਰਤਪੁਰ ਪਰਤ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਖਿਮਾ ਮੰਗੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਖੁਸ਼ ਨਾ ਹੋਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਂ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ (1661-1664 ਈ:)
(Contribution of Guru Harkrishan Ji)

ਅਕਤੂਬਰ 1661ਈ: ਵਿੱਚ ਅਠਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ 5 ਸਾਲ ਅਤੇ 3 ਮਹੀਨੇ ਸੀ। ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਬਣਨ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਬਾਲ ਗਰੂ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ 30 ਮਾਰਚ 1664ਈ: ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਰਹੇ। ਇਸ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ।

1. **ਰਾਮ ਰਾਇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ** (Opposition of Ram Rai):- ਰਾਮ ਰਾਇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣਾ ਸਹਿਣ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਰਿਸ਼ਟਚਾਰੀ ਮਸੰਦਾਂ ਨਾਲ ਗੰਢ ਤੁਪ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਰਾਮ ਰਾਇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਗੁਰੂ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ 'ਤੇ ਨਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਰਾਮ ਰਾਇ ਦਿੱਲੀ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਅੱਗੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ (ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ) ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਵੀ ਜਤਾਇਆ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਝਗੜਾ ਮਿਟਾਉਣ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ।

2. **ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾਉਣਆ** (The Guru Called to Dellhi by Aurangzeb)- ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਕੂਟਨੀਤੀ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਨਿਪੁੰਨ ਸੀ, ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ (ਰਾਮ-ਰਾਇ ਅਤੇ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ) ਦੀ ਅਨਬਣ ਦਾ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਭੇਜਿਆ। ਬਾਲ ਗੁਰੂ 1664ਈ: ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਪੁਰ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਚਲ ਪਏ। ਉਹ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਦੇ ਗਏ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਸੰਗਤਾਂ ਰਲ਼ ਗਈਆਂ ਸਨ।

3. **ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ** (Guru Harkrishan Ji at Delhi):- ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ

ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਉਹ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰੇ। ਰਾਜ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੂਝ ਬੂਝ ਜਾਣਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪਟਰਾਣੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਦਾਸੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆ ਨੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪਟਰਾਣੀ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਜਾ ਬੈਠਣ। ਬਾਲ ਗੁਰੂ ਨੇ ਸਭਨਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ਼ ਦੇਖਿਆ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਉਹ ਪਟਰਾਣੀ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਗੋਦੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਬੈਠੇ। ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਦੀ ਸੂਝ ਤੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਅੱਜ ਕੱਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

4. **ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਅਤੇ ਬਿਮਾਰ ਲੋਕ—** ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚੇ ਉਦੋਂ ਉੱਥੇ ਹੈਜ਼ਾ ਅਤੇ ਚੇਚਕ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਬਿਮਾਰਾਂ ਅਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣਾ (Death):- ਦਿੱਲੀ ਨਿਵਾਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਚੇਚਕ ਨਿਕਲ ਆਈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਬੁਖਾਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਹ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ। ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਾਰੀਅਲ ਮੰਗਵਾ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਘੁਮਾਇਆ ਅਤੇ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਕਿਹਾ 'ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ'। ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਕਾਲਾ ਪਿੰਡ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਾਦਾ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ 30 ਮਾਰਚ, 1664ਈ: ਨੂੰ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਏ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ (1664-1675 ਈ :)
(Contribution of Guru Tegh Bahadur Ji)

ਮਾਰਚ 1664 ਈ: ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ ਸਨ-ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ। ਇਸ ਲਈ 11 ਅਗਸਤ 1664ਈ: ਨੂੰ ਦਰਗਾਹ ਮੱਲ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੇ ਨਾਰੀਅਲ ਅਤੇ ਪੰਜ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਬਕਾਲਾ ਪੁੱਜੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਨਾਰੀਅਲ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ (ਜੋ ਬਕਾਲਾ ਵਿਖੇ ਭੋਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਭਗਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ) ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਥਾਪਿਆ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ (ਬਾਬਾ ਬੁੱਝਾ ਜੀ ਦੇ ਸੁਪੱਤਰ) ਜੋ ਉੱਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ, ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਤਿਲਕ ਲਾਇਆ। ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ 1664-1675ਈ: ਤੀਕ ਗੁਰੂ-ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਜੋ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ
(Travels of Guru Tegh Bahadur Ji)

ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਥਾਂ ਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ, ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਤੱਕ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ, ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨਾ ਸੀ।

1. **ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ** (Amritsar):- ਬਕਾਲਾ ਤੋਂ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ, ਦਰਗਾਹ ਮੱਲ ਆਦਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਏ। ਉਹ ਉੱਥੇ 22 ਨਵੰਬਰ 1664 ਈ: ਨੂੰ ਪੁੱਜੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਰਜੀ ਮੀਣਾ (ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ

ਦੀ ਔਲਾਦ) ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਉੱਥੇ ਪੁੱਜਣ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਿਥੇ ਠਹਿਰੇ, ਉਸ ਥਾਂ ਨੂੰ 'ਥੰਮ ਸਾਹਿਬ' ਜਾਂ 'ਥੜ੍ਹਾ ਸਾਹਿਬ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. **ਵੱਲਾ** (Walla):- ਕੁਝ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਰੀਆਂ, (Hariyan) ਨਾਮੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸੱਦੇ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ 6 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਸਥਿਤ ਵੱਲਾ ਨਾਮੀਂ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਗਏ। ਵੱਲਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਪਾਣੀ ਛਕਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਮਾਣ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੇ ਮਸੰਦਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਭੈੜੇ ਵਰਤਾਉ ਲਈ ਵੀ ਖਿਮਾ ਮੰਗੀ।

3. **ਘੁਕੇਵਾਲੀ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ** (Ghukewali or Guru Ka Bagh):- ਵੱਲਾ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਘੁਕੇਵਾਲੀ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜੇ। ਉੱਥੇ ਉਹ ਭਾਈ ਘੁਕਾ (ਪਿੰਡ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ) ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਲਾਲ ਚੰਦ ਦੇ ਘਰ ਠਹਿਰੇ। ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰੁੱਖ ਅਤੇ ਬੂਟੇ ਦੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ' ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਇੱਕ ਖੂਹ ਵੀ ਪੁਟਵਾਇਆ।

4. **ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਾਝੇ ਦੀ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਗਏ** (Guru Tegh Bahadur Visited some other places of Majha):- ਘੁਕੇਵਾਲੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਾਝਾ ਇਲਾਕਾ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਗਏ। ਉਹ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ, ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਅਤੇ ਤਰਨਤਾਰਨ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਏ। ਉੱਥੋਂ ਉਹ ਖੇਮਕਰਨ ਪਹੁੰਚੇ। ਉੱਥੇ ਚੌਧਰੀ ਰਘਪਤ ਰਾਏ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਘੋੜੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ।

5. **ਬਕਾਲਾ** (Bakala):- ਖੇਮਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਬਕਾਲਾ ਵਿਖੇ ਪੁੱਜੇ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਕਈ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਈਰਖਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਕਾਲਾ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਜਾ ਕੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਪਰ ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧੀਰ ਮੱਲ ਨੇ ਚੈਨ ਨਾਲ਼ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਦੀ ਛੱਡਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾ ਲਿਆ।

6. **ਬਿਲਾਸਪੁਰ** (Bilaspur):- ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅਜੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦੀਪ ਚੰਦ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਉੱਥੋਂ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਗਏ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਰਸਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ। ਸਵਰਗੀ ਰਾਜਾ ਦੀਪ ਚੰਦ ਦੀ ਪਤਨੀ ਰਾਣੀ ਜਲਾਲ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਠਹਿਰਨ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ।

7. **ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ ਦੀ ਨੀਂਹ** (Foundation of Chak Nanki):- ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਜਦੋਂ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਵਿਖੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਣੀ ਜਲਾਲ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਕੀਰਤਪੁਰ ਛੱਡਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਪਿੰਡ ਵਸਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਾਣੀ ਨੂੰ 500 ਰੁਪਏ ਦੇ ਕੇ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦ ਲਈ 19 ਜੂਨ, 1665ਈ: ਨੂੰ ਉਸ ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਨਵੇਂ ਨਗਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

8. **ਸ਼ੈਫਾਬਾਦ** (Saifabad):- ਅਗਸਤ 1665ਈ: ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਰੋਪੜ, ਬਨੂੜ ਅਤੇ ਰਾਜਪੁਰਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸੈਫਾਬਾਦ ਪੁੱਜੇ। ਉਥੋਂ ਦਾ ਮਨਸਬਦਾਰ ਨਵਾਬ ਸੈਫ ਉੱਦੀਨ, ਆਪ ਇੱਕ ਉਦਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਜੀ ਆਇਆਂ ' ਕਹਿਣ ਲਈ ਆਪ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੁਝ ਦਿਨ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉੱਥੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ।

9. **ਕੈਂਥਲ** (Kainthal):- ਸੈਫ਼ਾਬਾਦ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੈਂਥਲ ਪੁੱਜੇ। ਉੱਥ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਗਰੀਬ ਤਰਖਾਣ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਤਰਖਾਣ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਤਰਖਾਣ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਉੱਥੇ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕੈਂਥਲ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਵੱਲ ਚੱਲੇ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਪੇਹੋਵਾ ਵਿਖੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਗਏ ਜਿਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।

10. **ਕੁਰੂਕੁਸ਼ੇਤਰ** (Kurukshetra);- ਬਰਨਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾ ਦੇ ਸਾਥੀ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਪੁੱਜੇ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਯੋਗੀਆਂ, ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਏਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਖੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਫੁੱਲ ਭੇਂਟ ਕਰਨ ਗਏ। ਕੁਰੂਕੁਸ਼ੇਤਰ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਬਾਨੀਬਦਰਪੁਰ, ਕੜਮਾਨਕਪੁਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜੇ। ਦਿੱਲੀ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਪਏ। ਮਥਰਾ, ਆਗਰਾ, ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ, ਬਨਾਰਸ, ਸਸਰਾਮ ਅਤੇ ਗਯਾ ਤੋਂ ਪਟਨਾ ਪੁੱਜੇ।

11. **ਪਟਨਾ** (Patna):- ਮਈ 1666 ਈ: ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਪਟਨਾ ਪੁੱਜੇ। ਜੂਨ ਤੋਂ ਸਤੰਬਰ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਟਨਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹੇ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਗਰਭਵਤੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਟਨੇ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਢਾਕਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

12. **ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਢਾਕਾ ਵਿਖੇ** (Guru Tegh Bahadur Ji at Dhaka):- ਪਟਨਾ ਤੋਂ 1666 ਈ: ਦੇ ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਢਾਕਾ (ਵਰਤਮਾਨ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ) ਪੁੱਜੇ। ਉਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਢਾਕਾ ਭਾਰਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਢਾਕਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਵੀ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਢਾਕੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸੰਗਤਾਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਸੰਗਤ ਉਦਾਸੀ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਨੇ ਥਾਪੀ ਸੀ। ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਨੱਥਾ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਸੀ। ਦੂਸਰੀ ਸੰਗਤ ਭਾਈ ਬਲਾਕੀ ਦਾਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਉਹ ਬੰਗਾਲ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਸੰਦ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

22 ਦਸੰਬਰ 1666 ਈ: ਨੂੰ ਪਟਨਾ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸ਼ੁਭ ਖਬਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਢਾਕਾ ਵਿਖੇ ਹੀ ਮਿਲੀ।

13. **ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਹੋਰ ਖਿੱਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ** (Othe Travels of Guru Tegh Bahadur in Bengal):- ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਹੋਰ ਖਿੱਤਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਸਿਲਹਟ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਚਿਟਗਾਓ, ਅਤੇ ਸੋਨਦੀਪ ਵੱਲ ਗਏ। ਉੱਥੋਂ ਉਹ ਅਗਰਤਾਲਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਕੌਮੀਲਾ, ਲਕਸਮ, ਦੌਲਤਗੰਜ, ਸੀਤਾਕੁੰਡ ਅਤੇ ਹਾਥਾਜਰੀ ਗਏ। 1667 ਈ: ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਚਿਟਗਾਓ ਗਏ। ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ।

14. **ਧੁਬੜੀ** (Dhubri):- ਆਸਾਮ ਦੇ ਅਹੋਮ ਹਾਕਮ ਚੱਕਰਧਵੱਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਗੋਹਾਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਉੱਥੇ ਭੇਜੀ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਕੇ ਨਾਲ਼ ਚੱਲਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ।

1669 ਈ: ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਧੁਬੜੀ ਵਿਖੇ ਜਾ ਡੇਰੇ ਲਾਏ। ਉਧਰ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਸਹਿਤ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਰੰਗਮਤੀ ਵਿੱਚ ਪੜਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਹੋਮਾਂ ਨੇ ਡਟ ਕੇ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਅਖੀਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਚੱਕਰਧਵੱਦ ਸਿੰਘ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਯੁੱਧ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ।

ਅਸਾਮ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜੇ। ਉੱਥੋਂ ਉਹ ਰੋਹਤਕ, ਕੁਰੂਕੁਸ਼ੇਤਰ, ਪੇਹੋਵਾ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਲਖਨੌਰ ਪਹੁੰਚੇ।

ਲਖਨੌਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਬਕਾਲਾ ਹੋ ਕੇ ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ ਪੁੱਜੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਸ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਭਵਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਉੱਥੇ ਹੀ ਵੱਸ ਗਏ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵਾ ਅਤੇ ਬਾਂਗਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ
(Travels in Malwa and Bangar Region of Punjab)

1672-73 ਈ: ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਅਤੇ ਬਾਂਗਰ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ। ਉਹ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਮਾਲਵਾ ਅਤੇ ਬਾਂਗਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਗਪਗ ਦੋ ਸਾਲ ਰਹੇ। ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਗਏ ਉਥੇ ਅੱਜ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਦੌਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ—

ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਫਿਰ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਸ਼ੈਫਾਬਾਦ ਗਏ। ਸੈਫਉੱਦੀਨ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਫਿਰ ਬੜਾ ਮਾਣ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਸੈਫ਼ਾਬਾਦ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਪਟਿਆਲਾ ਗਏ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਰਨ ਪਾਏ। ਉੱਥੋਂ ਉਹ ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਵਾਲਾ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪੁੱਜੇ। ਪਟਿਆਲਾ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮੂਲੋਵਾਲ ਪਿੰਡ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੜੀ ਥੁੜ੍ਹ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉੱਥੇ ਖੂਹ ਖੁਦਵਾਇਆ। ਮੂਲੋਵਾਲ ਤੋਂ ਉਹ ਪਿੰਡ ਸੇਖਾ ਗਏ। ਉਹ ਸੇਖੇ ਤੋਂ ਢਿਲਵਾਂ, ਖੀਵਾ, ਸਮਉਂ, ਤੀਖੀ, ਖਿਆਲਾ, ਮੌੜ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ, ਬਠਿੰਡਾ ਅਤੇ ਧਮਧਾਨ ਪੁੱਜੇ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣ ਗਏ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ
(Martyrdom of Guru Tegh Bahadur)

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਚਲੇ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਕੋਲ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਨੇ ਫਰਿਆਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਔਰੰਗਜੇਬ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨਾਲ਼ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਆਤਮ-ਬਲੀਦਾਨ ਦੇਣ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਅਪਨਾਉਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 11 ਦਸੰਬਰ 1675 ਈ: ਵਿੱਚ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਅਭਿਆਸ

(ੳ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 1-15 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ—

1. ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਕਿਸ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਸੀ?
2. ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਥਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
3. ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿੱਚ ਬਾਉਲੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਕਿਸ ਗੁਰੂ ਦੀ ਨੇ ਰੱਖੀ ਸੀ?
4. ਅਕਬਰ ਕਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਆਇਆ ਸੀ?
5. ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਦੋ ਉਦੇਸ਼ ਲਿਖੋ।
6. ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਕਿਹੜੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹੜਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਾਇਆ?
7. ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨੀਂਹ ਪੱਥਰ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਸ ਨੇ ਰੱਖਿਆ?
8. ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
9. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰਾਵੀ ਅਤੇ ਬਿਆਸ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ।
10. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਚਾਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
11. 'ਦਸਵੰਧ' ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
12. 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ?
13. ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਥਾ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
14. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਥਾ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਉਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਨ?
15. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪੰਗਤ ਪ੍ਰਥਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ।
16. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਰਾਹੀਂ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
17. ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
18. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸੋ?
19. ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਸਨ?
20. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੂਜੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵੱਖ ਸੀ?
21. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ, ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਮੌਤ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ?
22. ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੱਸੋ।
23. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦੱਸੋ।
24. ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਬਾਉਲੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ।
25. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਕਿਉਂ ਲੋੜ ਪਈ?
26. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਕੋਈ ਦੋ ਲਾਭ ਦੱਸੋ।
27. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਦੋ ਕੰਮ ਲਿਖੋ।
28. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
29. ਜਹਾਂਗੀਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ?
30. 'ਮੀਰੀ ਅਤੇ ਪੀਰੀ' ਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੱਸੋ।
31. ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਚਿੰਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
32. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਕਿਲ੍ਹਾਬੰਦੀ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ?
33. ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਲੇ ਦਸ ਸਾਲ ਕਿੱਥੇ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਬਤੀਤ ਕੀਤੇ?

(ਅ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 30-50 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ—

1. ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਚਲੀ ਬਾਉਲੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
2. ਮੰਜੀ-ਪ੍ਰਥਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ?
3. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀ ਮੱਤ ਨਾਲੋਂ ਕਿਵੇਂ ਨਿਖੇੜਿਆ?
4. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵਿਆਹ ਦੀਆ ਰੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ-ਕੀ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ?
5. ਆਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
6. ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
7. ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ।
8. ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।
9. ਤਰਨਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
10. ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੇਲੇ ਬਣੀਆਂ ਬਾਉਲੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
11. ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਕੀ-ਕੀ ਲਾਭ ਹੋਏ?
12. ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
13. ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ।
14. ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
15. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੀਤੇ ਚਾਰ ਕਾਰਜਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
16. 'ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ' ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋਈ?
17. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?

(ੲ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 100-120 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੋ—

1. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ?
2. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੀ-ਕੀ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ?
3. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੀ ਯਤਨ ਕੀਤੇ?
5. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ?
6. ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
7. ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਮੁੱਢ, ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਫਾਇਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਦਸੋ।
8. ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
9. ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਹੋਰ ਕੀ-ਕੀ ਕੰਮ ਕੀਤੇ?
10. ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਗੁਰ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
11. ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ?
12. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
13. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਮਾਲਵਾ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

*****

ਪਾਠ-5

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ

(GURU GOBIND SINGH JI'S LIFE, CREATION OF KHALSA AND HIS PERSONALITY)

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਗੁਰੂ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਠ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਉਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 1699 ਈ: ਵਿੱਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਨੂੰ ਅੰਮਿਤ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਲੇਰੀ, ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸੀਮਤ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਿੱਖ-ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਟੱਕਰ ਲਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਹਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋਂ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਨੇਤਾ, ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਰਤਾ, ਜਮਾਂਦਰੂ ਸੈਨਾਨਾਇਕ, ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਸੁਧਾਰਕ ਦੇ ਗੁਣ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ—

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ (1666-1708ਈ:)

(Life of Guru Gobind Singh Ji)

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਧੀਆ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀ ਤੋਰਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹਾਦਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜ ਕੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਜੁਲਮ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉੱਤਮ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਸੰਘਰਸ਼-ਮਈ ਰਿਹਾ।

(ੳ) ਜਨਮ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ (Birth and Parentage):- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 22 ਦਸੰਬਰ 1666 ਈ: ਨੂੰ ਪਟਨਾ (ਬਿਹਾਰ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਜਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਇਕਲੌਤੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ।

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਆਪਣੇ ਬਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ਼ ਪਟਨਾ ਵਿਖੇ ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਨਵ-ਜੰਮੇ ਬਾਲ ਦਾ ਨਾਂ ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

(ਅ) ਪਟਨਾ ਵਿੱਚ ਬਚਪਨ (Childhood in Patna):- ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਵਰ੍ਹੇ ਪਟਨਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹੇ। ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਜਿਹਿਆਂ ਖੇਡਾਂ ਖੇਡਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ

ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਬਣਨਗੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੌੜਾਂ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਕਰਵਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਖੇਡਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਨਕਲੀ ਯੁੱਧ ਵੀ ਕਰਵਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਚਹਿਰੀ ਲਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਘੁੜਾਮ (ਪਟਿਆਲਾ) ਦੇ ਇੱਕ ਮੁਸਲਿਮ ਫਕੀਰ, ਸੱਯਦ ਭੀਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵਚਨ ਕੀਤੇ ਸਨ ਕਿ ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹ ਬਾਲਕ ਮਹਾਂ ਪੈਗੰਬਰ ਬਣੇਗਾ।

(ੲ) **ਲਖਨੌਰ ਵਿਖੇ ਦਸਤਾਰ ਬੰਦੀ ਦੀ ਰਸਮ** (Dastar Ceremony in Lakhnapur):- 1671ਈ: ਵਿੱਚ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ, ਦਾਦੀ, ਮਾਮਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਲਖਨੌਰ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਬਾਲਕ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਦੀ ਦਸਤਾਰਬੰਦੀ ਦੀ ਰਸਮ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਜੇ ਵੱਡੇ ਮਾਮੇ ਮਿਹਰ ਚੰਦ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੀਸ ਉੱਤੇ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੀ ਪੱਗ ਸਜਾਈ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਸ਼ਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਦੀ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਸਜਾਏ ਗਏ।

(ਸ) **ਸਿੱਖਿਆ** (Education):- 1672 ਈ: ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ (ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ) ਵਿਖੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਉੱਥੇ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉੱਚਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਾਜ਼ੀ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਹਰਜਸ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦੇ। ਰਾਜਪੂਤ ਬੰਜਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ ਅਤੇ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਚੰਦ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਤੀ ਦਾਸ ਤੋਂ ਲਖਨੌਰ ਵਿਖੇ ਹੀ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

(ਹ) **ਗੁਰੂ-ਗੱਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ** (Assumption of Guruship and Martydrom of Father):- ਮਈ 1675 ਈ: ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਜੱਥਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਕੋਲ ਪੁੱਜਾ। ਉਹਨਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਮੁਗਲ-ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਬਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਲਕ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਆਪ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਬਲੀ ਦੇਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਸੌਂਪ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦੇ ਪਿੰਡ ਮਲਿਕ ਪੁਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ। 11 ਨਵੰਬਰ 1675 ਈ: ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਭਾਈ ਜੈਤਾ (ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਰੰਘਰੇਟਾ) ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੀਸ ਲੈ ਕੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਪੁੱਜਾ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ-ਰੰਘਰੇਟੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬੇਟੇ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਵਿਖੇ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸੀਸ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

(ਕ) **ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਆਹ** (Marriages of Guru Sahib):- ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪਤਨੀਆਂ ਮਾਤਾ ਜੀਤੋ ਜੀ, ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਮਾਤਾ ਜੀਤੋ ਜੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਜਨਮ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੀਜਾ ਨਾਮ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਹੋਇਆ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਮਤ ਭੇਦ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ; ਬਾਬਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਜੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ।

(ਖ) ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਗਠਨ (Organization of Army):- ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਰਪਾਲ ਚੰਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿਸ ਸਿੱਖ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਕਰਵਾਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਹੁਕਮ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਹੋਰ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਸ਼ਸ਼ਤਰ ਭੇਟ ਕਰਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਅਣਗਿਣਤ ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਸਮੱਗਰੀ ਇੱਕਠੀ ਹੋ ਗਈ।

(ਗ) ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦਰਬਾਰ (Royal Symbols and Regeal court of the Guru):- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦਾਦਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਵਾਂਗ ਰਾਜਸੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਦਸਤਾਰ ਤੇ ਕਲਗੀ ਸਜਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਵਾਂਗ ਉੱਚੇ ਆਸਣ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਕੀਮਤੀ ਤੰਬੂਆਂ ਵਿੱਚ ਲਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਲੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਘੋੜੇ ਰੱਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਆਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਖੇਡਣ ਜਾਂਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਨਗਾਰਾ ਬਣਾਇਆ "ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਣਜੀਤ ਨਗਾਰਾ' ਸੀ।

(ਘ) ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਾਰਜ (The Guru's activities at Paonta Sahib):- ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀਆਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਚੰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੱਗਦੀਆਂ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ਼ ਲੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਨਾਲ਼ ਲੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਨਾਹਨ ਦੇ ਰਾਜਾ ਮੇਦਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸ ਦੇ ਸੱਦੇ' ਤੇ ਨਾਹਨ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ।

ਨਾਹਰ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਮਨਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਇਕਾਂਤ ਥਾਂ ਚੁਣ ਲਈ। ਉਸ ਥਾਂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਪਾਉਂਟਾ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਪੈਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਥਾਂ'। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਏਥੇ 52 ਕਵੀ ਰੱਖੇ। ਇੱਥੇ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਢੇਰ ਸਾਰਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ

ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਕਰਵਾਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਘੋੜ ਸਵਾਰੀ, ਤੀਰ ਕਮਾਣ ਚਲਾਉਣ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਢੌਰਾ ਦੇ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਦੀ 500 ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲਈ।

(ਙ) ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਲੜਾਈਆ (Battles of Pre-Khalsa period):- ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਨੂੰ 1688 ਈ: ਵਿੱਚ ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਜੰਗ ਲੜਨੀ ਪਈ। ਉਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਾ ਫਤਹਿ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਿੱਤ ਸੀ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੁੜ ਕੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਆ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉੱਥੇ ਆਨੰਦਗੜ੍ਹ, ਕੇਸਗੜ੍ਹ, ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਨਾਮੀ ਚਾਰ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾਈ।

ਜਦੋਂ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਦੀ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ 1694 ਈ: ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਯੁੱਧ ਛੇੜਣ। ਕਾਂਗੜਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਖਾਨਜਾਦਾ ਰੁਸਤਮ ਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਭੇਜਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਖਾਨਜਾਦਾ ਰੁਸਤਮ ਖਾਂ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਮਗਰੋਂ 1696ਈ: ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗੜਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਫੌਜ਼ਦਾਰ ਨੇ ਹੁਸੈਨ ਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਭੇਜਿਆ ਪਰ ਉਹ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਉਲਝ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਸ਼ਹਿਜਾਦਾ ਮੁਅੱਜਮ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਚਾਲੇ ਪਾਏ। ਉਹ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾ ਕੀਤੀ।

(ਚ) ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਣਾ (Creation of Khalsa):- ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ 1699 ਈ: ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ– ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮੋਹਕਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਨਾ 'ਸਿੰਘ' ਸ਼ਬਦ ਲਾਇਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਜ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਹੋ ਗਿਆ।

(ਛ) ਉੱਤਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ (Battles of Post-Khalsa Period):- ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਕਾਲ ਨੂੰ 'ਉੱਤਰ-ਖਾਲਸਾ ਕਾਲ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੱਗੇ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 1701 ਈ: ਵਿੱਚ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਯੁੱਧ, 1702 ਵਿੱਚ ਨਿਰਮੋਹ ਦਾ ਯੁੱਧ, 1702 ਈ: ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਸੌਲੀ ਦਾ ਯੁੱਧ, 1704 ਈ: ਵਿੱਚ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਯੁੱਧ, ਸ਼ਾਹੀ ਟਿੱਬੀ ਦਾ ਯੁੱਧ, ਸਰਸਾ ਦਾ ਯੁੱਧ, 1705 ਈ: ਵਿੱਚ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਯੁੱਧ ਲੜਿਆ। ਚਮਕੌਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, ਦੀਨਾ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਖਿਦਰਾਨਾ (ਮੁਕਤਸਰ) ਪੁੱਜੇ ਅਤੇ ਉੱਥੇ 1705 ਈ: ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ।

ਖਿਦਰਾਨਾ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਚਲੇ ਗਏ। ਉੱਥੋਂ ਉਹ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ।

(ਜ) ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣਾ (Death of the Guru):- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਤੰਬਰ 1708 ਈ: ਵਿੱਚ ਨੰਦੇੜ (ਦੱਖਣ) ਪਹੁੰਚੇ। ਉਹਨਾ ਨੇ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਭੇਜਿਆ।

ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਨੇ ਦੋ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਨੰਦੇੜ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾਂਦੇ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਪਠਾਣ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਸੇਵਕ ਸੌਂ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੌਂ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਸ ਪਠਾਣ ਨੇ ਮੌਕਾ ਦੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਢਿੱਡ ਵਿਚ ਛੁਰਾ ਖੋਭ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਇਹ ਜਖਮ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਕਮਾਨ ਦਾ ਚਿੱਲਾ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਸਮੇਂ ਉਹ ਜਖਮ ਫਿਰ ਵਿਗੜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ 7 ਅਗਸਤ 1708 ਈ: ਨੂੰ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾ ਗਏ।

ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ-1699 ਈ:
(Creation of Khalsa 1699 A.D.)

1699 ਈ: ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਜਾਂ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸਨ।

ਕਾਰਨ (Cause)

1. ਪਹਿਲੇ ਨੌਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕਾਰਜ (Measures for the Development of Sikhism by the pervious Nine Gurus):- ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਬੀਜ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਬੀਜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਵਿਅਰਥ ਦੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਪੰਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲਾ ਕੇ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਉੱਤੇ ਵੀ ਚੋਟ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦਰਸਾਈਆਂ ਲੀਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਹਿੰਮਤ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਭਰਨ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਣਾ ਕੀਤੀ।

2. ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ (Aurangzeb's Atrocities upon the Hindus):- ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਭੂਮੀ ਬਨਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ। ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਉੱਤੇ ਬੰਦਸ਼ਾ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਜਿਥੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਲਵਾਨ ਸੈਨਾ ਦੀ ਵੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ।

3. ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਾ ਰਹਿਣਾ (Unreliable Hill Rajas):- ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਮਿੱਤਰਤਾ-ਪੂਰਨ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਨਾਦੌਣ ਦੇ ਯੁੱਧ (1690) ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ਼ ਜਾ ਰਲੇ। ਇਸ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ।

4. ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਬੰਧਨ :- ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਦੇ ਪੂਰਵਾਧਿਕਾਰਿਆਂ ਨੇ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਬੰਧਨ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ।

5. ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ (Mission of the Guru's Life):- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਗ ਰਾਏ ਜੀ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ 'ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ, ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦਸ਼ੇ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੀ ਗਈ।

ਖਾਲਸਾ ਦਾ ਜਨਮ
(Birth of the Khalsa)

1. ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ (Selection of Five Beloved Ones):- 1699 ਈ: ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸਭਾ ਬੁਲਾਈ। ਉਸ ਸਭਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ

ਲਗਪਗ 80,000 ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਗਏ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਿਆਨ ਵਿੱਚੋਂ ਤਲਵਾਰ ਕੱਢ ਕੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ-ਤੁਹਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਧਰਮ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਦੇ ਸਕੇ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਏ। ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਨਿਵਾਸੀ ਦਇਆ ਰਾਮ (ਖੱਤਰੀ) ਨੇ ਉੱਠ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੱਗੇ ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਝੁਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਇੱਕ ਤੰਬੂ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ। ਫਿਰ ਉਹ ਤੰਬੂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਿਰ ਮੰਗਿਆ। ਇਸ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਧਰਮ ਦਾਸ (ਜੱਟ) ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਭੇਂਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਇਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਲ ਦੇ ਤੰਬੂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੰਜ ਵਾਰ ਸਿਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਭਾਈ ਦਇਆ ਰਾਮ, ਭਾਈ ਧਰਮ ਦਾਸ, ਭਾਈ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਚੰਦ ਅਤੇ ਭਾਈ ਹਿੰਮਤ ਰਾਇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੀਸ ਭੇਟ ਕੀਤੇ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੇਸਰੀ ਰੰਗ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਏ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਬੜੇ ਹੈਰਾਨ ਹਏ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ' ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਉਪਾਧੀ ਦਿੱਤੀ।

2. ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ (Khande Di Pahul):- ਉਪਰੋਕਤ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਬਾਟੇ ਵਿੱਚ ਸਾਫ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਪਤਾਸ਼ੇ ਪਾ ਕੇ ਖੰਡੇ ਨਾਲ ਹਿਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਖੰਡੇ ਦੇ ਹਿਲਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ਼ 'ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ', 'ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ', 'ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ', 'ਸਵੈਯੇ', ਅਤੇ 'ਚੌਪਈ' ਦਾ ਪਾਠ ਵੀ ਕਰਦੇ ਗਏ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਉਸੇ ਬਾਟੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਛਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ 'ਖਾਲਸਾ' ਦਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ 'ਸਿੰਘ' ਲਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਕਿਹਾ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਅਤੇ ਆਪ ਵੀ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਤੋਂ ਗੋਬਿੰਗ ਸਿੰਘ ਬਣ ਗਏ।

3. ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Principles of the Khalsa);- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਨਿਯਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ—

1. 'ਖਾਲਸਾ' ਵਿੱਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ 'ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ' ਸੇਵਨ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਅਖਵਾਏਗਾ।
2. ਹਰ ਇੱਕ ਖਾਲਸਾ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ 'ਸਿੰਘ' ਸ਼ਬਦ ਲਾਏਗਾ। ਖਾਲਸਾ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ 'ਕੌਰ' ਲਾਏਗੀ।
3. ਖਾਲਸਾ ਪੰਜ 'ਕਕਾਰ'-ਕੇਸ, ਕੰਘਾ, ਕੜਾ, ਕਛਹਿਰਾ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾਨ-ਧਾਰਨ ਕਰੇਗਾ।
4. ਖਾਲਸਾ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰੇਗਾ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।
5. ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉੱਠ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾ ਬਾਣੀਆਂ-ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ, ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ, ਸਵੈਯੇ ਅਤੇ ਚੌਪਈ-ਦਾ ਪਾਠ ਕਰੇਗਾ।
6. ਉਹ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰੇਗਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਨੇਕ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਦਸਵੰਧ ਵੀ ਕੱਢੇਗਾ।
7. ਉਹ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਊਚ-ਨੀਚ ਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਖੇਗਾ।

8. ਉਹ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰੇਗਾ। ਉਹ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਸਦਾ ਹੀ ਤਿਆਰ ਰਹੇਗਾ।
9. ਉਹ ਤੰਮਾਕੂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਉਹ ਹਲਾਲ ਮਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਖਾਏਗਾ।
10. ਉਹ ਆਪਣੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਰੱਖੇਗਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰੇਗਾ।
11. ਖਾਲਸਾ ਲੋਕ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਸਮੇਂ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਿਹ' ਗਜਾਉਣਗੇ।

ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਸਿੱਟੇ

(Significance of Results of the Creation of the Khalsa)

ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ।

1. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਦੁਆਰਾ ਆਰੰਭੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਣਾ (Completion of work begun by Guru Nanak Dev Ji):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਭਨਾਂ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਕੀਤਾ।

2. ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਅੰਤ (End of the Masand System):- ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 'ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ' ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਸੰਦਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਹ ਲੋਕ ਸਵਾਰਥੀ, ਲੋਭੀ ਅਤੇ ਭਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮਸੰਦਾਂ ਨਾਲ਼ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵੀ ਸਬੰਧ ਨਾ ਰੱਖਣ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋ ਗਿਆ।

3. ਖਾਲਸਾ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਅਤਿਅਧਿਕ ਮਹੱਤਵ (Increasing Importance of the Khalsa Sangat):- ਖਾਲਸਾ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ 'ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ' ਛਕਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰਣੇ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਖਾਲਸਾ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੱਧ ਗਿਆ।

4. ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ (Increase in the Number of the Sikhs):- ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਬਣਾਇਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਹੁਕਮ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਕੋਈ ਪੰਜ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਖਾਲਸਾ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ।

5. ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ (Infusion of New Spirit among the Sikhs):- ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨਾਲ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਸਿੰਘ' ਅਖਵਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਏ। ਸਿੰਘ ਅਖਵਾਉਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਡਰ ਅਤੇ ਕਾਇਰਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਸ਼ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਚਰਿੱਤਰ ਵੀ ਸ਼ੁੱਧ ਰੱਖਣ ਲੱਗੇ।

6. ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਵਿਰੋਧ (Succesful resistance of the Mughals):- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਦਲੇਰੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਭਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚਿੜੀ ਨੂੰ ਬਾਜ਼ ਨਾਲ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲੱਖ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ਼ ਲੜਨਾ ਸਿਖਾਇਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਿਖਾਂ ਨੇ 1699 ਈ: ਤੋਂ 1705 ਈ: ਤੱਕ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ਼ ਕਈ ਯੁੱਧ ਲੜੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੀਮਤ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ਼ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮੁਗ਼ਲ ਫੌਜ ਦਾ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ।

7. ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ (Warfare between the Guru and the Hill Rajas):- ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਤੋਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਘਬਰਾ ਗਏ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸੈਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਡਰਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਗਠਜੋੜ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖਾਲਸ ਦਾ ਸਾਜਨਾ ਮਗਰੋਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਕਈ ਯੁੱਧ ਕਰਨੇ ਪਏ।

8. ਸਿੱਖ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਸਰੂਪ (Separate Form of Sikh Community):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲ ਤੱਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਤੀਰਥ–ਸਥਾਨ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਨ–ਤਿਉਹਾਰ ਅਤੇ ਰੀਤੀ–ਰਿਵਾਜ ਮਨਾਉਣ ਦੇ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੰਜ 'ਕਕਾਰਾਂ' ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਬਾਹਰੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਖਾਲਸਾ ਵਰਗ ਦੇ ਮਰਦ 'ਸਿੰਘ' ਅਤੇ ਔਰਤਾ 'ਕੌਰ' ਬਣ ਗਈਆਂ ਸਨ।

9. ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮਿਟਣ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਲਿਆ (Khalsa saved Hinduism from Extinction):- ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਤੇ ਅਥਾਹ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਖਾਲਸਾ ਹੀ ਸੀ। ਖਾਲਸਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਦੇਸ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ਰੱਖਿਆ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ।

10. ਖਾਲਸਾ ਨਾਲ਼ ਵਹਿਮਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਇਆ (Death blow to Supersitions):- ਖਾਲਸਾ ਆਪਣੇ ਅਸੂਲਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਹਿਮ ਭਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਦਾ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਯੱਗਾਂ, ਬਲੀਆਂ, ਵਰਤਾਂ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜ ਲਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

11. ਸਿੱਖ ਸੰਪਰਦਾ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਣ (Democractic elements in Sikhism):- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ' ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਪੰਜ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਸੰਗਤ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਜੋਤੀ–ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰ–ਸ਼ਕਤੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਹੋਏ।

12. ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਉੱਥਾਨ (Rise of Political power of the Sikhs):- ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਨਾਲ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਦਲੇਰੀ, ਬਹਾਦਰੀ, ਨਿਡਰਤਾ, ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਆਤਮ–

ਬਲੀਦਾਨ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਜਗ੍ਰਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ਼ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇੱਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਵੀ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਕਸ਼ਟ ਸਹਿਣੇ ਪਏ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਬਾਅਦ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬੜੀ ਹਿੰਮਤ, ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰ ਨਾਲ਼ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਆਖਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ (ਮਿਸਲਾਂ) ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਏ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਲੜਾਈਆਂ (Battles of Guru Gobind Singh against the Political and Religious tyrnany)

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਸੰਤ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਨਾ ਤਾਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆਂ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਮੌਕੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ। ਲੋਕ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੜਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜਨੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਕੁਝ ਲੜਾਈਆਂ ਉਹ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੂਰਵ-ਖਾਲਸਾ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਉੱਤਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।

ਪੂਰਵ-ਖਾਲਸਾ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ
(Battles of Pre-Khalsa Period)

(ੳ) ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨਾਲ ਮਤਭੇਦ (Coflict with Raja Bhim Chand of Bilaspur):- ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨਾਲ਼ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅਣਬਣ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸਨ, ਪਰ ਭੀਮ ਚੰਦ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਕ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੈਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਭੀਮ ਚੰਦ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਲਈ ਖਤਰਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਤੀਸਰਾ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਸੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਇਸ ਤੇ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਚੋਥਾ, ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੇ ਗੁਰ ਜੀ ਤੋਂ ਵਾਰਸ਼ਿਕ ਕਰ ਮੰਗਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਵਾਂ, ਇੱਕ ਵਾਰ ਭੀਮ ਚੰਦ ਮਾਖੋਵਾਲ (ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ) ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ 'ਪ੍ਰਸਾਦੀ' ਹਾਥੀ (ਆਸਾਮ ਦੇ ਰਾਜੇ ਰਤਨ ਵੱਲੋਂ ਭੇਟ) ਅਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੰਬੂ (ਕਾਬਲ ਦੇ ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਦੀ ਭੇਟਾ) ਦੇਖ ਕੇ ਜਲ ਗਿਆ।

ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਕੁੜਮਾਈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਸਾਦੀ ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਦੂਨੀ ਚੰਦ ਵਾਲਾ ਤੰਬੂ ਮੰਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੀ ਨਿਯਤ ਤਾੜ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣਾ ਪਿਆ।

(ਅ) ਭਗਾਣੀ ਦਾ ਯੁੱਧ 1688 ਈ: (Battle of Bhangani 1688 A.D.):- ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨਾਲ਼ ਝਗੜਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ।

1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ
ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ

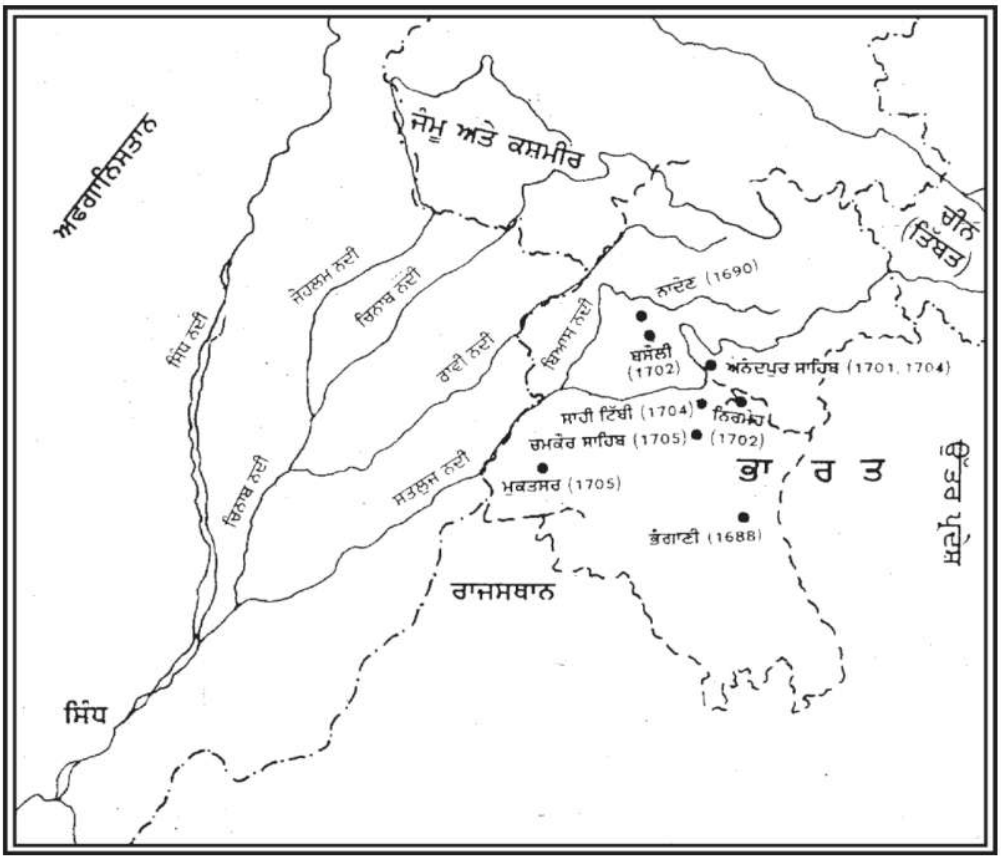

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਟਿਕ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ 52 ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਨਾਲ਼ ਦੀ ਨਾਲ਼ ਸੈਨਿਕ ਤਿਆਰੀਆਂ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਜਾਂ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ਼ ਟੱਕਰ ਲੈਣੀ ਪੈ ਸਕਦੀ ਸੀ। 1688 ਈ: ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨੀ ਪਈ।

ਕਾਰਨ (Cause):- ਗੁਰੂ ਜੀ ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨਹੀ ਸੀ ਲੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਪਰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੜਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਨ—

ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੇ ਲੜਕੇ ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਦਾ ਵਿਆਹ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਦੇ ਰਾਜਾ ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਧੀ ਨਾਲ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਦੇ ਰਾਜਾ ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸਬੰਧ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਵਾਸਤੇ ਕੀਮਤੀ ਤੋਹਫੇ ਭੇਜੇ ਜਿਹੜੇ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਨਾਲ਼ ਭਾਰੀ ਈਰਖਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਤੇ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਲੱਭਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਲੜਕੇ ਦੀ ਬਰਾਤ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੇ ਬਾਕੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਾਰਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਨ;

(i) ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸੈਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਖਤਰਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

(ii) ਗੁਰੂ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ, ਪਰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

(iii) ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲ ਫੌਜ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢੇ ਗਏ 500 ਪਠਾਣ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਠੀਕ ਨਾ ਸਮਝਿਆ।

(iv) ਆਲ਼ੇ ਦੁਆਲ਼ੇ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਉਕਸਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

(v) ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ਼ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਸੀ।

(vi) ਇਸ ਯੁੱਧ ਦਾ ਤਤਕਾਲੀ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਬਾਰਾਤ ਜੋ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲੰਘਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹਾਜ਼ਰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਘਟਨਾਵਾਂ (Events):- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਭੰਗਾਣੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਯੁੱਧ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ ਸਢੌਰਾ ਦੇ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਦੇ 500 ਪਠਾਨਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਗਈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਵੀ ਯੁੱਧ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਢੌਰੇ ਦਾ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰਾ ਅਤੇ 700 ਚੇਲਿਆਂ ਸਮੇਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲਿਆ। 22 ਸਤੰਬਰ 1688 ਈ: ਨੂੰ ਨੌ ਘੰਟੇ ਤੱਕ ਯੁੱਧ ਚੱਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਉਹ ਹਾਰ ਕੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲੇ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

ਯੁੱਧ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ (Significance of Battle):- ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਜਿੱਤ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਿੱਤ ਸੀ।

(i) ਇਸ ਜਿੱਤ ਨਾਲ਼ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਧਾਕ ਜੰਮ ਗਈ।

(ii) ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਸੰਗਠਤ ਕਰ ਲੈਣ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾ ਦਾ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।

(iii) ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ (ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ) ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ-ਪੂਰਨ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ।

(iv) ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਛੱਡ ਕੇ ਮੁੜ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਵੱਸੇ।

(v) ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਅਨੰਦਗੜ੍ਹ, ਕੇਸਗੜ੍ਹ, ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਨਾਮੀ ਚਾਰ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾਈ।

(ੲ) ਨਾਦੌਣ ਦਾ ਯੁੱਧ, 1690ਈ: (Battles of Nadaun 1690 A.D.):- ਨਾਦੌਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜੀ ਗਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਨਾਲ਼ ਮਿੱਤਰ ਜੀ ਨਾਲ਼ ਮਿੱਤਤਰਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਲਾਨਾ ਕਰ ਦੇਣਾ ਬੰਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇੱਕ ਸੰਘ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕਰ ਨਾ ਦੇਣ ਤੇ ਜੰਮੂ ਦੇ ਮੁਗਲ ਸੂਬੇਦਾਰ ਮੀਆਂ ਖਾਂ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ 1690 ਈ: ਵਿੱਚ ਅਲਿਫ ਖਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇੱਕ ਮੁਹਿੰਮ ਭੇਜੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਰਾਜਾ ਕਿਰਪਾਲ ਚੰਦ ਨੇ ਅਲਿਫ ਖਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਪੱਖ ਲਿਆ। ਕਾਂਗੜਾ ਤੋਂ 32 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਬਿਆਸ ਨਦੀ ਦੇ ਤੱਟ' ਤੇ ਨਾਦੌਣ ਨਾਮੀ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਅਲਿਫ ਖਾਂ ਹਾਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਗਿਆ।

ਨਾਦੌਣ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪੱਛੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਅਲਿਫ ਖਾਂ ਨਾਲ਼ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਕਰਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ।

(ਸ) ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾ-1694ਈ: (Mughal Expeditions against the Guru and Hill Rajas-1694 A.D.)

(i) ਖਾਨਜਾਦਾ ਰੁਸਤਮ ਖਾਂ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ 1694 ਈ: (Khanzada Rustam Khan's Expendition, 1694 A.D.):- ਦੱਖਣ ਵਿਖੇ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਵੱਧਦੀ ਹੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਗਲ ਫੋਜਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ। ਇਸ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਕਾਂਗੜਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਫੌਜ਼ਦਾਰ ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਖਾਨਜ਼ਾਦਾ ਰੁਸਤਮ ਖਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੈਨਾ ਭੇਜੀ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਤੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ 1694ਈ: ਨੂੰ ਸਰਦੀ ਦੀ ਇੱਕ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਸਮੇਤ ਸਤਲੁਜ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਨਾਲ਼ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੈਰੀ 'ਤੇ ਅਜੇ ਕੁਝ ਗੋਲੇ ਹੀ ਬਰਸਾਏ ਸਨ ਕਿ ਖਾਨਜ਼ਾਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧ ਕੀਤੇ ਹੀ ਮੁਗਲਾਂ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ।

(ii) ਹੁਸੈਨ ਖਾਂ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ, 1696 ਈ: (Hussain Khan's Expedition, 1696 A.D.):- ਖਾਨਜ਼ਾਦਾ ਦੀ ਹਾਰ ਪਿੱਛੋਂ ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਂ ਨੇ 1696 ਈ: ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਬਹਾਦਰ ਸੈਨਿਕ ਹੁਸੈਨ ਖਾਂ ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਹੁਸੈਨ ਖਾਂ ਨੇ ਗੁਲੇਰ

ਅਤੇ ਜਸਵਾਨ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਕਰ ਮੰਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਟਾਲ-ਮਟੋਲ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੁਸੈਨ ਖਾਂ ਨਾਲ਼ ਯੁੱਧ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਭੀਮ ਚੰਦ (ਬਿਲਾਸੁਪਰ) ਅਤੇ ਕਿਰਪਾਲ ਚੰਦ (ਕਾਂਗੜਾ) ਹੁਸੈਨ ਖਾਂ ਨਾਲ਼ ਜਾ ਮਿਲੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਸੈਨ ਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੇਜਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਹੁਸੈਨ ਖਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਹੁਸੈਨ ਖਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਂ ਨੇ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਚੰਦੇਲ ਰਾਏ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਸੈਨਾਵਾਂ ਭੇਜੀਆਂ ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਾਜਾ ਰਾਜ ਸਿੰਘ (ਜਸਵਾਨ) ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਭੱਜ ਗਈਆਂ।

(iii) ਸ਼ਾਹਿਜਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਦੀ ਜੰਗੀ ਕਾਰਵਾਈ (Prince Muazzam's Expedition):- ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਵਿਖੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜਾਦਾ ਮੁਅੱਜਮ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੇਜਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਬੇਗ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੇਜੀ। ਉਹ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉੱਤਰ-ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ , 1699-1708 ਈ:
(Battles of the Post-Khalsa Period, 1699-1708)

ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ (1699 ਈ:) ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ (1708 ਈ:) ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਖਾਲਸਾ-ਕਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਿਆਦਾਤਰ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੱਗੇ ਰਹੇ।

1. ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਯੁੱਧ 1701ਈ: (First Battle of Anandpur, 1701 A.D.):- ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਲਗਪਗ ਦੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਸਤਰ ਚੁੱਕਣੇ ਪਏ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ਼ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਘਬਰਾ ਗਏ ਸਨ। ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਅਨੰਦਪੁਸਰ ਸਾਹਿਬ ਛੱਡ ਦੇਣ ਦਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਜਿੰਨਾਂ ਸਮਾਂ ਉੱਥੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਦਾ ਬਣਦਾ ਕਿਰਇਆ ਦੇਣ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਮੰਗ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 1701ਈ: ਨੂੰ ਭੀਮ ਚੰਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ, ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ (14-15 ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ) ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੈਰੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ਼ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਛੱਡ ਕੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਿਰਮੋਹ ਵਿਖੇ ਚਲੇ ਗਏ।

2. ਨਿਰਮੋਹ ਦਾ ਯੁੱਧ, 1702 ਈ: (Battle of Nirmoh, 1702 A.D.):- ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 1702 ਈ: ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਾਸਿਉਂ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸਿਉਂ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਨੇ ਨਿਰਮੋਹ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨੇੜੇ ਦੇ ਗੁੱਜਰਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਗੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ

ਨਾਲ਼ ਵੈਰੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਇੱਕ ਰਾਤ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵੈਰੀ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਭੱਜਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

3. **ਸਤਲੁਜ ਦੀ ਲੜਾਈ, 1702 ਈ:** (Battle of Satluj. 1702 A.D.):- ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰਮੋਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰਮੋਹ ਛੱਡਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਨਦੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਵੈਰੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਫੌਜ ਨੇ ਵੈਰੀ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਲਗਪਗ ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਉਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਹੀ ਜੇਤੂ ਰਹੇ।

4. **ਬਸੌਲੀ ਦਾ ਯੁੱਧ, 1702 ਈ:** (Battle of Basoli, 1702A.D.):- ਸਤਲੁਜ ਨਦੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਬਸੌਲੀ ਵਿਖੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬਸੌਲੀ ਅਤੇ ਜਸਵਾਨ ਦੇ ਰਾਜੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ਼ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ। ਇਹ ਸੰਧੀ 1702 ਈ: ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਫਿਰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਲੜਾਈ ਨਾ ਲੜਨੀ ਪਈ।

5. **ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੂਜਾ ਯੁੱਧ, 1704 ਈ:** (Second Battle of Anandpur, 1704 A.D.):- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਵੱਧਦੀ ਹੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਈਰਖਾ ਕਰਨਾ ਲੱਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਸੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਜਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਭੀਮ ਚੰਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ। ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਫੌਜਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਉੱਥੇ ਆ ਗਿਆ। ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ, ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਰੰਘੜਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਵੈਰੀ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਧਾਵੇ ਨੂੰ ਅਸਫ਼ਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਵੈਰੀ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਮਾਂ ਯੁੱਧ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਛੱਡ ਜਾਣਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾ ਮੰਨੇ। ਇਸ ਲਈ ਚਾਲੀ ਸਿੱਖ ਆਪਣਾ 'ਬੇਦਾਵਾ' ਲਿਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਗਏ। ਅੰਤ 21 ਦਸੰਬਰ 1704 ਈ: ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

6. **ਸ਼ਾਹੀ ਟਿੱਬੀ ਦਾ ਯੁੱਧ** (Battle of Shahi Tibbi):- ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਊਦੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਰੋਕੇ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ 50 ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਵੈਰੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਟਿੱਬੀ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੈਂਕੜੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ।

7. **ਸਰਸਾ ਦੀ ਲੜਾਈ** (Battles of Sarsa):- ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਥੀ ਸਰਸਾ ਨਦੀ 'ਤੇ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਵੈਰੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਰੰਘਰੇਟਾ (ਜੋ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਸੀਸ ਲੈ ਕੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਪੁੱਜਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਸੀ) ਨੂੰ ਅਤੇ 100 ਕੁ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੈਰੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ

ਕਰਨ ਲਈ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਵੈਰੀ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਵੈਰੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਹੋਇਆ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਹੜ੍ਹ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੱਖ ਘੋੜਿਆਂ ਸਮੇਤ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਦ ਪਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਅਨਮੋਲ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਉਸ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਰੁੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਇਸ ਭੱਜ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਛੋਟ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਗਏ।

8. ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਯੁੱਧ, 1705 ਈ: (Battle of Chamkaur, 1705 A.D.):- ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ –ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ –ਘਨੋਲਾ ਅਤੇ ਕੋਟਲਾ ਨਿਹੰਗ ਖਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਪੁੱਜੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੇਵਲ 40 ਸਿੱਖ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਇੱਕ ਕੱਚੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਸ਼ਰਨ ਲਈ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵੈਰੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਵੈਰੀ ਦੇ ਆਹੂ ਲਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ। ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ ਪਿਆਰੇ–ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮੋਹਕਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ–ਵੀ ਇੱਥੇ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ 40 ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਸਿੰਘ ਰਹਿ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਛੱਡ ਜਾਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਗੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਿੰਘ ਲੜਦੇ–ਲੜਦੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, ਆਲਮਗੀਰ, ਦੀਨਾ, ਕਾਂਗੜਾ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ।

9. ਖਿਦਰਾਣਾ ਦਾ ਯੁੱਧ, 1705 ਈ: (Battle of Khidrana, 1705 A.D.):- ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਜਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ ਤੇ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਸਿੱਖ ਰਲ਼ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਦਾਵਾ ਦੇ ਗਏ ਸਨ ਉਹ ਵੀ ਉੱਥੇ ਪੁੱਜ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਲੜਨ ਲਈ ਉੱਥੇ ਪੁੱਜੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਲਗਭਗ 2,000 ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕ ਸਨ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ 10,000 ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਲੈ ਕੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਉਥੇ ਪੁੱਜਾ। 29 ਦਸੰਬਰ, 1705 ਈ: ਵਿੱਚ ਖਿਦਰਾਣਾ ਦੀ ਢਾਬ ਉੱਤੇ ਘਮਸਾਣ ਦਾ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਦੁੱਤੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੇ ਆਹੂ ਵੀ ਲਾਹੇ। ਉੱਥੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੁਗਲਾਂ ਲਈ ਲੜਨਾ ਬੜਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਕੇ ਭੱਜ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਮਾਈ ਭਾਗੋਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੇਦਾਵਾ ਵਾਲੇ ਚਾਲੀ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਜਿੱਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਚਾਲੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਭਾਈ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਬੇਦਾਵਾ ਪਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ 'ਚਾਲੀ ਮੁਕਤੇ' ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਹੀ 'ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬਾ' ਦਾ ਨਾਂ 'ਮੁਕਤਸਰ' ਪੈ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸ਼ੀਅਤ
(Personality of Guru Gobind Singh)

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਲ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਬਹਾਦੁਰ ਯੋਧਾ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਮਨੁੱਖ, ਉੱਤਮ ਸੰਗਠਕ, ਬਹਾਦਰੁ ਯੋਧਾ, ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਕਵੀ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਨੇਤਾ ਸਨ।

(ੳ) ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ
(As a Man)

1. **ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਰੰਗ ਰੂਪ** (Impressive and Charming Personality):- ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੱਦ ਦਰਮਿਆਨਾ, ਸਰੀਰ ਗੱਠਿਆ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਰੰਗ ਗੋਰਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੱਥਾ ਚੌੜਾ, ਅੱਖਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਪਰ ਚਮਕਦਾਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਸਤਰ ਸਾਫ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸ਼ਸ਼ਤਰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਸਤਾਰ ਉੱਤੇ ਕਲਗੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਉੱਤੇ ਬਾਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਕਲਗੀਧਰ ਦਸਮੇਸ਼' ਜਾਂ 'ਚਿੱਟਿਆਂ ਬਾਜ਼ਾਂ ਵਾਲ' ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. **ਦਲੇਰ ਅਤੇ ਨਿਡਰ** (Courageous and Fearless):- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਔਕੜਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਵੀ ਅਸਧਾਰਣ ਦਲੇਰੀ, ਨਿਡਰਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦਿਆਂ ਵੀ ਅਦਭੁਤ ਦਲੇਗੀ, ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਨਿਡਰਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ ਦੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ 'ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ' ਵਰਗਾ ਖਤ ਲਿਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਖ਼ਤ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬੇਦੋਸ਼ਿਆ ਉੱਤੇ ਕੀਤ ਗਏ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੀ ਗਏ ਯੁੱਧਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਿਤ ਠਹਿਰਾਇਆ ਸੀ।

3. **ਪੱਕੇ ਇਰਾਦੇ ਵਾਲਾ** (Man of Strong Determination):- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੱਕੇ ਇਰਾਦੇ ਵਾਲੇ ਇਨਸਾਨ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨੌਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਯੁੱਧ ਕਰਨਗੇ। ਉਹਨਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਚਨ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਫ਼ਲ ਵੀ ਹੋਏ ਅਤੇ ਅਡੋਲ ਵੀ ਰਹੇ।

4. **ਬਲੀਦਾਲ ਦੀ ਮੂਰਤ** (Embodiment of Sacrifice):- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ, ਚਾਰੇ ਪੁੱਤਰ, ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੂੰ ਮਹਿੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਮਝਦੇ।

5. **ਉੱਚਾ ਨੈਤਿਕ ਆਚਰਨ** (High Moral Character):- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਝੂਠ ਅਤੇ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਭਾਗ ਦਾ ਕੋਈ ਲੋਭ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਪੈਸਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੇਟਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਗਜਾਂ ਜਾਂ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਖਰਚ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ਼ ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਵਰਤਾਉ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵੀ ਹੰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਸੱਚਾ ਸੇਵਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਿਰਧਨ ਅਤੇ ਨੀਂਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਖਾਸ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ (ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਰੰਘਰੇਟਾ) ਨੂੰ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਸੀਸ ਲੈ ਕੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਪੁੱਜਾ ਸੀ, 'ਰੰਘਰੇਟਾ', 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਬੇਟਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹਿੱਕ ਨਾਲ਼ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਉਹਨਾ ਦੇ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ੂਦਰ ਜਾਤੀ ਨਾਲ਼ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

6. ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰ ਅਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲ (Liberal and Tolerant in Religious views):- ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਘ੍ਰਿਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਦਾਰ ਅਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ, ਨਿਹੰਗ ਖਾਂ, ਨਬੀ ਖਾਂ, ਰਾਨੀ ਖਾਂ, ਵਰਗੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਵਾਨ ਸਨ।

(ਅ) ਕਵੀ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ

(As a Poet and Scholar)

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਉਹ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਕਵੀ ਵੀ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਸਰਸਾ ਦੀ ਲੜਾਈ' ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਰੁੜ੍ਹ ਗਈਆਂ ਸਨ,ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ', 'ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ', 'ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ', 'ਅਕਾਲ ਉਸਤਤ', 'ਸ਼ਸ਼ਤਰ ਨਾਮ ਮਾਲਾ', 'ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪ ਕਵੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਆਪ ਨੇ 52 ਕਵੀ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਕਈ ਕਵੀ ਪੁੱਜ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਸਨ— ਸੈਨਾਪਤ, ਨੰਦ ਲਾਲ, ਉਦੈ ਰਾਏ, ਅਨੀ ਰਾਏ, ਸੁਖਦੇਵ, ਹੰਸ ਰਾਜ, ਲੱਖਨ ਅਤੇ ਗੋਪਾਲ।

(ੲ) ਸੰਗਠਨਕਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ

(As an Organiser)

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇੱਕ ਉੱਤਮ ਸੰਗਠਕ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਰਾਹੀਂ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਨੀਂਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਜੀਵਨ ਮਿਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸਾਧਾਰਣ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਮੁੱਠ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਇਆ, ਉਹ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਯੋਧੇ ਬਣ ਗਏ।

ਸੰਗਠਨਕਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕੀਤਾ। ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਆਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ-ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਵਿੱਚ ਹੈ ਖਾਲਸਾ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ 'ਦੇਹਧਾਰੀ' ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਗੁਰ ਗ੍ਰੰਧ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਕਰਨਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ-ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਕਦੇ ਪੰਜ ਖਾਲਸਾ ਇੱਕਠੇ ਹੋਣਗੇ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਇਥੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲੋਕਤੰਤਕਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਨ।

(ਸ) ਸੈਨਾਨਾਇਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ

(As a Military General)

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇੱਕ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧਾ ਅਤੇ ਜਮਾਂਦਰੂ ਸੈਨਾਨਾਇਕ ਸਨ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ, ਤਲਵਾਰ ਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਤੀਰ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹਾਦਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਯੋਗ ਅਤੇ ਸਫਲ ਸੈਨਾਨਾਇਕ ਹੋਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਬੂਤ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਆਪਣੇ ਸੀਮਤ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤੀ। ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੇਵਲ 40 ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਵਖਤ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹਰ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਸੁਯੋਗ ਸੈਨਾਪਤੀ ਵਾਂਗ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਵੈਰੀ ਨਾਲ ਕਦੋਂ, ਕਿੱਥੇ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਭੰਗਾਣੀ ਅਤੇ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ ਦੇ ਯੁੱਧਾਂ ਵਾਂਗ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਰ ਯੁੱਧ ਲਈ ਉਚਿੱਤ ਸਥਾਨ ਚੁਣਿਆ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪ ਪਹਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਦਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਚਨ ਪਾਲੇ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਹੀ ਲੜੇ।

(ਗ) ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ

(As a Religious Leader)

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਾਂ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਉਹ ਯੁੱਧ ਵੀ ਧਰਮ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਜੋਂ ਲੜਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ-ਸਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰੋ, ਸ਼ੁੱਧ ਚਰਿੱਤਰ ਰੱਖੋ, ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਚੋ। ਇਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਾਂ ਵਾਂਗ 'ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ' ਅਤੇ 'ਅਕਾਲ ਉਸਤਤ' ਆਦਿ ਧਾਰਮਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ।

ਅਭਿਆਸ

(ੳ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਕ ਸ਼ਬਦ/ਇਕ ਵਾਕ (1-15ਸ਼ਬਦ) ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ—

1. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਹੋਇਆ? ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦੱਸੋ।
2. ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਪਟਨਾ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਕੀ-ਕੀ ਖੇਡਾਂ ਖੇਡਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ?
3. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸ-ਕਿਸ ਅਧਿਆਪਕ ਤੋ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ?
4. ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਕੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ? ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਹੱਲ ਕੀਤਾ?
5. ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਸਾਰੇ?

6. ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
7. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੋਤੀ ਜਤਿ ਕਿਵੇਂ ਸਮਾਏ?
8. ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਕਿੰਨਾਂ-ਕਿੰਨਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
9. ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਥੇ ਕੀਤੀ ਗਈ?
10. ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਉੱਤੇ ਖਾਲਸਾ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਕੀ ਅਸਰ ਹੋਇਆ?
11. ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਤਤਕਾਲੀ ਕਾਰਨ ਦੱਸੋ।
12. ਨਾਦੌਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਸੀ?
13. ਪੂਰਵ-ਖਾਲਸਾ ਕਾਲ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਖਾਲਸਾ ਕਾਲ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਭਾਵ ਲੈਂਦੇ ਹੋ?
14. ਮੁਕਤਸਰ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ ਕੀ ਸੀ? ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਨਾਂ ਕਿਉਂ ਪਿਆ?
15. 'ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ' ਨਾਮਕ ਖਤ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ?
16. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਾਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
17. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਮੋਢੀ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?

(ਅ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 50-60 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੋ—

1. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪਟਨਾ ਵਿਖੇ ਆਪਣਾ ਬਚਪਨ ਕਿਵੇਂ ਬਿਤਾਇਆ?
2. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਸਨ?
5. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
6. ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ ਕਦੋਂ ਹੋਈ? ਇਸ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
7. ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲੜਾਈ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
8. ਖਿਦਰਾਣਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
9. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੈਨਾਨਾਇਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।

(ੲ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 100-120 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ—

1. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
2. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਉਂ ਲੋੜ ਪਈ?
3. ਖਾਲਸਾ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਸੀ?
4. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪੂਰਵ-ਖਾਲਸਾ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
5. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਉੱਤਰ-ਖਾਲਸਾ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
6. ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
7. ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।

(ਸ) ਦਿੱਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਕੋਈ ਚਾਰ ਸਥਾਨ ਦਰਸਾਓ।

****

ਪਾਠ-6
ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ
(BANDA BAHADUR AND THE SIKH MISLS)

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਉੱਥਾਨ (Rise of Banda Bahadur):- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਮੰਨਣ। ਆਪਣੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਗਏ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਨੰਦੇੜ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਬੈਰਾਗੀ ਨਾਲ਼ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਿੰਘ ਸਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਮਾਧੋਦਾਸ 'ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਇਆ।

ਜਦੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ, ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਖੌਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਜਾਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਆਤਿਆਚਾਰੀ ਮੁਗਲ ਕਰਮਚਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੀ ਸਜਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭੱਥੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜ ਤੀਰ, ਇੱਕ ਖੰਡਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਗਾਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸਾਥ ਦੇਣ ਲਈ ਭਾਈ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬਾਜ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਰਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਪੰਜਾਬ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਦਾਈ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਂ 'ਹੁਕਮਨਾਮੇ' ਵੀ ਦਿੱਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਗੂ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਧਰਮ-ਯੁੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ।

ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਮਾਲਵਾ, ਦੁਆਬਾ ਅਤੇ ਮਾਝੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਭੇਜੇ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਸੈਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੇ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੈਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸੋਨੀਪਤ 'ਤੇ ਹਮਲਾ (Attack on Sonepat):- ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸੋਨੀਪਤ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨਾਲ਼ ਕੇਵਲ 500 ਸਿੱਖ ਸਨ, ਪਰ ਉੱਥੋਂ ਦਾ ਫੌਜਦਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਫੌਜਦਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੈਨਾ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਈ।

ਭੂਣਾ (ਕਥੈਲ) ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਲੁੱਟ (Seizure for Imperial Treasury of Bhuna):- ਸੋਨੀਪਤ ਤੋਂ ਜਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਕੈਥਲ ਦੇ ਨੇੜ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕੁਝ ਮੁਗਲ ਸੈਨਿਕ ਜਮੀਨ ਦੇ ਉਗਰਾਹੇ ਹੋਏ ਮਾਮਲੇ ਦੇ ਧਨ ਨਾਲ ਭੂਣਾ ਪਿੰਡ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪਮੀ ਸੈਨਿਕ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਭੂਣਾ 'ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਕੈਥਲ ਦੇ ਫੌਜ਼ਦਾਰ ਨੇ

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਹਾਰ ਖਾਧੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਤੋਂ ਸਾਰਾ ਧਨ ਖੋਹ ਲਿਆ।

ਸਮਾਣੇ ਦੀ ਜਿੱਤ (Conquest of Samana):- ਭੂਣਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਸਮਾਣੇ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਜੱਲਾਦ ਸੱਯਦ ਜਲਾਲਉੱਦੀਨ ਉੱਥੋਂ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਸਰਹਿੰਦ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੱਲਾਦ ਸ਼ਾਸ਼ਲ ਬੇਗ ਅਤੇ ਬਾਸ਼ਲ ਬੇਗ ਵੀ ਸਮਾਣੇ ਦੇ ਹੀ ਸਨ। 26 ਨਵੰਬਰ, 1709 ਈ: ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਮਾਣਾ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਕਈ ਘੰਟਿਆਂ ਤੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਮਾਣਾ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਮਹਿਲਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲਗਪਗ 10,000 ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਸੱਯਦ ਜਲਾਲਉੱਦੀਨ, ਸ਼ਾਸ਼ਲ ਬੇਗ ਅਤੇ ਬਾਸ਼ਲ ਬੇਦ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧਨ ਵੀ ਮਿਲਿਆ। ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮਾਣੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਹਾਕਮ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ।

ਘੁੜਾਮ ਦੀ ਜਿੱਤ (Conquest of Ghuraam):- ਸਮਾਣਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤਾ ਠਹਿਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਘੁੜਾਮ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੱਜ ਕੇ ਜਾਨ ਬਚਾਈ। ਘੁੜਾਮ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧਨ ਅਤੇ ਮਾਲ ਮਿਲਿਆ।

ਕਪੂਰੀ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ (Attack on Kapuri):- ਘੁੜਾਮ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਠਸਕਾ, ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਅਤੇ ਮੁਸਤਫਾਬਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਪੂਰੀ ਪੁੱਜਾ। ਉਥੋਂ ਦਾ ਹਾਕਮ ਕਦਮਉੱਦੀਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਭਚਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ **ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜਲਾ ਕੇ ਸਵਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।**

ਸਢੌਰਾ ਦੀ ਜਿੱਤ (Conquest of Sadhaura):- ਸਢੌਰੇ ਦਾ ਹਾਕਮ ਉਸਮਾਨ ਖਾਂ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਭੰਗਾਣੀ ਦੇ ਯੁੱਦ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਢੌਰੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸਮਾਨ ਖਾਂ ਨੂੰ ਭਾਂਜ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਖੂਬ ਲੁਟਿਆ। ਬਹੁਕ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਕਿਸਾਨ ਜਿਹੜੇ ਉਸਮਾਨ ਖਾਂ ਦੇ ਸਤਾਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਭੱਜ ਕੇ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਨ ਲਈ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਨਾ ਬਖਸ਼ਿਆ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਉਸ ਹਵੇਲੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਕਤਲ ਗੜ੍ਹੀ' ਹੈ।

ਮੁਖ਼ਲਿਸਪੁਰ ਦੀ ਜਿੱਤ (Conquest of Mukhlispur):- ਸਢੌਰਾ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਧ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਮੁਖ਼ਲਿਸਪੁਰ ਤੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਉਸ ਉੱਤ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ **ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ' ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਗਰ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਿਆ।**

ਚੱਪੜ-ਚਿੜੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਅਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਜਿੱਤ (Battle of Chappar-Chiri, Conquest of Sirhind):- ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਰਹਿੰਦ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵਜੀਰ ਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਫੌਜ ਭੇਜੀ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕੰਧ ਵਿੱਚ ਚਿਣਿਆ ਗਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਸੀ। ਜਿਉਂ

1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ
ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੜਾਈਆਂ

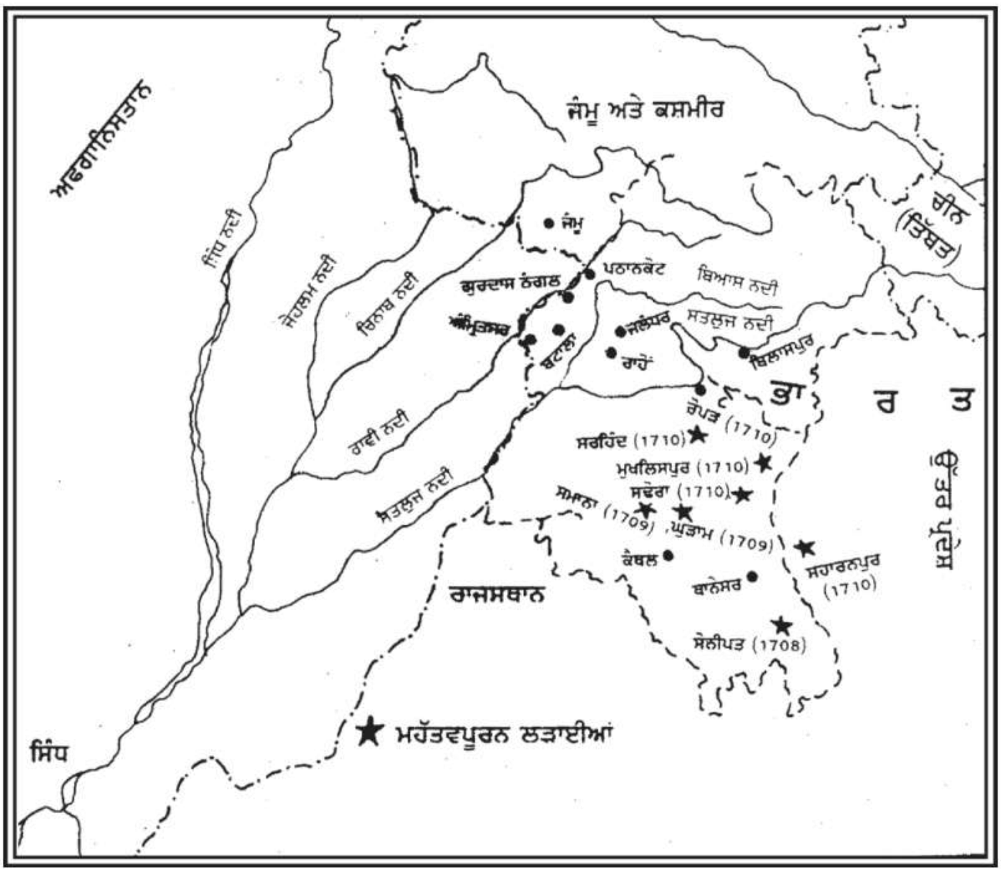

ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਸਰਹਿੰਦ ਵੱਲ ਵਧਣ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ, ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਵੀ 1,000 ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਲਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾ ਦੀ ਫੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਲਗਭਗ 20,000 ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਘੋੜ ਸਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬੰਦੂਕਚੀ, ਤੋਪਚੀ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਸਵਾਰ ਵੀ ਸਨ।

ਸਰਹਿੰਦ ਤੋਂ ਲਗਪਗ 16 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਚੱਪੜ-ਚਿੜੀ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ 22 ਮਈ, 1710 ਈ. ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਹੋਇਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਘਮਸਾਨ ਦਾ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਨੱਸਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਢਾਉਣ ਲਈ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ਼ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਆਪ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਸਿੱਖ **ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ਼ ਵੈਰੀ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉੱਤਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਵੈਰੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਭਗਦੜ ਮੱਚ ਗਈ। ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵੈਰੀ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ।**

ਚੱਪੜ-ਚਿੜੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਮਗਰੋਂ 24 ਮਈ, 1710 ਈ: ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 500 ਸਿੱਖ ਉਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਸਰਹਿੰਦ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ। ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲਗਪਗ ਦੋ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗੇ। **ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧਨ ਮਿਲਿਆ।**

ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਇੱਕ ਰੁੱਖ 'ਤੇ ਟੰਗ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਵਾਏ ਸਨ, ਨੂੰ ਗਿਰਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਨੱਕ ਵਿੱਚ ਨਕੇਲ ਪਾਈ ਗਈ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਵੀ ਕੀਤੀ।

ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ
(Administration of the Conquered Territories)

ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਜਿੱਤ ਪਿੱਛੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਹਾਕਮ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਲੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਨਾਇਬ ਬਣਾਇਆ। ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਮਾਣਾ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਥਾਨੇਸਰ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਮੁਖ਼ਲਿਸਪੁਰ ਨਾਮੀ ਪਹਾੜੀ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਰੰਮਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਨਾਂ 'ਲੋਹਗੜ੍ਹ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਹੁਣ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾਇਆ ਸੀ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਵਾਹੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਗੰਗਾ ਜਮਨਾ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ (Conquest in the Ganga-Yamuna Doab):- ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਾਸੀ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸੱਜ ਗਏ ਸਨ। ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਦਾ ਫੌਜਦਾਰ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਂ ਇਹ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਕੈਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ਼ ਉਨਾਰਸਾ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਾਏ।

ਜਮਨਾ ਨਦੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉੱਥੋਂ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਅਲੀ ਹਾਮਿਦ ਖਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਹਾਰ ਗਏ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਕੇ 'ਭਾਗ ਨਗਰ' ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਬੇਹਾਤ ਵੱਲ ਕੁਚ ਕੀਤਾ। **ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਪੀਰਜ਼ਾਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਤੇ** ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੀਰਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਬੇਹਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਅੰਬੇਤਾ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਪਠਾਣ ਬੜੇ ਅਮੀਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਧਨ ਮਿਲਿਆ।

21 ਜੁਲਾਈ, 1710 ਈ: ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਨਾਨੋਤਾ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਆਈ ਕੀਤੀ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸ਼ੇਖਜਾਦੇ, ਜੋ ਤੀਰ ਚਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਾਹਿਰ ਸਨ, ਸਿੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਡਟ ਗਏ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ 300 ਸ਼ੇਖਜ਼ਾਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ।

ਇੱਥੋਂ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁੱਖ ਵੈਰੀ ਉਨਾਰਸਾ ਦੇ ਜਲਾਲ ਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੂਤ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਭੇਜਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕੈਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਨਾਲੇ ਉਸ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਵੇ। ਪਰ ਜਲਾਲ ਖਾਂ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਦੂਤ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਉਨਾਰਸਾ ਉੱਤ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਘਮਸਾਨ ਦਾ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਜਿੱਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੋਈ।

ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ (Occupation of the Jalandhar Doab):- ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਜਿੱਤ ਪਿੱਛੋਂ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਸਤਰ ਚੁੱਕ ਲਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਮੁਗਲ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਹਟਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਸ਼ਮਸ ਖਾਂ 'ਪਰਵਾਨਾ' ਭੇਜਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸ਼ਮਸ ਖਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜਹਾਦ (ਧਰਮ-ਯੁੱਧ) ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਉਸ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਓਧਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਵੀ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਸੁਨੇਗਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖ ਵੈਰੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਹੋਂ (Rahon) ਵਿਖੇ ਚਲੇ ਗਏ। 11 ਅਤੇ 12 ਅਕਤੂਬਰ, 1710 ਈ. ਨੂੰ ਘਮਸਾਨ ਦਾ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਬਟਾਲਾ, ਕਲਾਨੌਰ ਅਤੇ ਪਠਾਨਕੋਟ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕ ਲਏ। ਲਗਪਗ 8000 ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਟਾਲਾ ਅਤੇ ਕਲਾਨੌਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਗਲ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਥਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਟਾਲਾ ਅਤੇ ਸਠਿਆਲਾ ਦੇ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪਠਾਨਕੋਟ ਦੇ ਪ੍ਰਗਨੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਹੈਦਰੀ ਝੰਡੇ ਥੱਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ (The Haidri Flag Crusade):- ਆਪਣੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੱਯਦ ਅਸਲਮ ਖਾਂ ਦਿੱਲ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦਾ ਹੈਦਰੀ ਝੰਡਾ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜਹਾਦ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪਿੰਡ ਭਰਤ (ਲਾਹੌਰ) ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕੋਟਲਾ ਬੇਗਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਭੇਜੀਆਂ। ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਮੁੜਨਾ ਪਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਤੱਕ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਏ।

ਬਹਾਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ
(Bahadur Shah's Measures against the Sikhs)

ਜਦੋਂ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਗਲ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਵਖ਼ਤ ਪਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ 27 ਜੂਨ 1710 ਈ: ਨੂੰ ਅਜਮੇਰ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਅਵੱਧ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ ਅਤੇ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਨਾਜ਼ਿਮਾਂ ਅਤੇ ਫੌਜ਼ਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰਨ।

ਅਮੀਨਾਬਾਦ ਦੀ ਲੜਾਈ (Battle of Aminabad):- ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਫੀਰੋਜ਼ ਖਾਂ ਮੇਵਾਤੀ ਅਤੇ ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਭੇਜੀ। ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ 26 ਅਕਤੂਬਰ 1710 ਈ: ਨੂੰ ਅਮੀਨਾਬਾਦ (ਥਾਨੇਸਰ ਅਤੇ ਤਰਾਵੜੀ ਵਿਚਕਾਰ) ਵਿਖੇ ਵੈਰੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਹਾਬਤ ਖਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਭੱਜ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਅੰਤ ਨੂੰ ਵੈਰੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣਾ ਪਿਆ। ਜਿਉਂਦੇ ਅਤੇ ਮਰੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਅਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਰਨੈਲੀ ਸੜਕੇ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਲਟਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਫ਼ੀਰੋਜ ਖਾਂ ਮੇਵਾਤੀ ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਗਈ।

ਸਢੌਰਾ ਦੀ ਲੜਾਈ (Battle of Sadhaura):- ਜਦੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਸਮੇਤ ਦੁਸ਼ਮਣ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਸਢੌਰਾ ਵਿਖੇ ਡੇਰੇ ਲਾਈ ਬੈਠੀ ਸੀ। 4 ਦਸੰਬਰ 1710 ਈ: ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਵੈਰੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਸਹੀ ਡੇਰੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਵੀਰਤਾ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਪਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਵੈਰੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਜਾ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚੇ ਛੱਡ ਕੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਸ਼ਰਨ ਲਈ।

ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦਾ ਯੁੱਧ (Battle of Lohgarh):- ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਵਜ਼ੀਰ ਮੁਨਇਮ ਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੱਲ ਵਧਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 10 ਦਸੰਬਰ 1710 ਈ: ਨੂੰ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦਿਆਂ ਦੂਸਰੇ ਮੁਗਲ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੈਰੀ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਦੋਨੋਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਸੈਨਿਕ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਪਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੇ ਸਮਾਨ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲੜਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖੇ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਬਚਾਅ ਕੇ ਕੱਢਣ ਲਈ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਵਰਗੀ ਪੋਸ਼ਾਕ ਪਾ ਲਈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ਼ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਉੱਥੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨਾਹਨ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵੱਲ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

11 ਦਸੰਬਰ 1710 ਈ: ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਨੱਸ ਜਾਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਮੀਦ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਨਾਹਨ ਵੱਲ ਆਪਣੀ ਫੌਜ਼ ਭੇਜੀ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਸਢੌਰਾ, ਬਡੌਲੀ, ਰੋਪੜ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਕਲਾਨੌਰ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਾਹੋਰ ਜਾ ਪੁੱਜਾ।

ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ (Banda Bahadur's Activities in the Hills):- ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਭੇਜੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆ ਕੇ ਮਿਲ ਸਕਣ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਰਤਪੁਰ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵੈਰੀ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਇੱਕ 'ਪਰਵਾਨਾ' ਭੇਜਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਂਹ ਕਰਨ ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਘਮਸਾਨ ਦਾ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੇ 1300 ਸੈਨਿਕ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਇਸ ਜਿੱਤ ਨਾਲ਼ ਬਾਕੀ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਡਰ ਗਏ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦੇਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਮੰਡੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸਿੱਧ ਸੈਨ ਨੇ ਈਨ ਮੰਨ ਕੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਹੈ।

ਮੰਡੀ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਕੁੱਲੂ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਸੇ ਚਾਲ ਨਾਲ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਉਸ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕੁੱਲੂ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਚੰਬਾ ਰਿਆਸਤ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਉਧੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਲੜਕੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1711ਈ: ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਘਰ ਇੱਕ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ ਦੀ ਲੜਾਈ (Battle of Behrampur):- ਜਦੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਰਾਏਪੁਰ ਅਤੇ ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਜੰਮੂ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਬਾਯਜੀਦ ਖ਼ਾਂ ਖੇਸ਼ਗੀ ਨੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 4 ਜੂਨ, 1711ਈ: ਨੂੰ ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾਏ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਰਾਏਪੁਰ, ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ, ਕਲਾਨੌਰ ਅਤੇ ਬਟਾਲਾ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਥਾਂਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਜਿੱਤਾਂ ਚਿਰ-ਸਥਾਈ ਸਿੱਧ ਨਾ ਹੋਈਆਂ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣੀ ਪਈ। ਪਰ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫ਼ਲ ਰਹੀ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਦੁਬਾਰਾ ਤਾਕਤ ਫੜਨਾ (Banda Bhadur re-establishes his power):- 18 ਫਰਵਰੀ, 1712ਈ: ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਹੀ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜਹਾਂਦਾਰ ਨੂੰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਫ਼ਰੁੱਖ਼ਸੀਅਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਮਰਾਟ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ 1712-13ਈ: ਵਿੱਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਢੌਰਾ ਅਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਉੱਤੇ ਮੁੜ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਜਲੰਧਰ ਤੱਕ ਸਮੇਤ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਜਿਹਲਮ ਤੋਂ ਅੰਬਾਲਾ ਤੱਕ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ, ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਵੱਡਾ ਦਰਬਾਰ ਵੀ ਲਾਇਆ।

ਫ਼ਰੁੱਖ਼ਸੀਅਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈਆਂ
(Farrukhisiyar's Measures against the Sikhs)

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਨ ਉਪਰੰਤ ਫ਼ਰੁੱਖ਼ਸੀਅਰ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ, ਅਬਦੁੱਸਸਮਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਖ਼ਤ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰੇ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫਰੁੱਖ਼ਸ਼ੀਅਰ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਅਬੱਦੁਸਸਮਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ **ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਅਬਦੁੱਸਸਮਦ ਖਾਂ ਨੇ ਅਕਤੂਬਰ 1713 ਈ: ਵਿੱਚ ਸਢੌਰਾ ਅਤੇ** ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ।

ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦਾ ਯੁੱਧ (Battle of Gurdas Nangal):- 1715 ਈ: ਵਿੱਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਕਲਾਨੌਰ ਅਤੇ ਬਟਾਲਾ ਉੱਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮ੍ਹਾ ਲਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਬਦੁੱਸਸਮਦ ਖਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਵਿਰੁੱਧ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਕੋਟ ਮਿਰਜ਼ਾ ਜਾਨ (ਕਲਾਨੌਰ ਅਤੇ ਬਟਾਲੇ ਵਿਚਕਾਰ) ਵਿਖੇ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਤੋਂ 6 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ) ਵੱਲ ਪਿੱਛੇ ਹੱਟ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਨ ਲਈ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹਵੇਲੀ ਦੁਆਲੇ ਖਾਈ ਪੁੱਟ ਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਪ੍ਰੈਲ 1715 ਈ: ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਨੇ ਉਸ ਹਵੇਲੀ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ? ਅੱਠ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਉਹ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਭੋਜਨ-ਸਮੱਗਰੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਉਹ ਘਾਹ, ਪੱਤੇ, ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਹਵੇਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਮਰਦੇ ਦਮ ਤੀਕ ਲੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਉਹ, ਗੜ੍ਹੀ ਛੱਡ ਗਏ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਘੱਟ ਗਈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਲੜਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ 7 ਦਸੰਬਰ, 1715 ਈ: ਨੂੰ ਹਮਲਾਵਰ ਹਵੇਲੀ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ 200 ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਅੰਤ (End of Banda Bahadur):- ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਤੋਂ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਉਸ ਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਟੋਪੀਆਂ ਪੁਆ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਜ਼ਕਰੀਆਂ ਖਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਹੇਠ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। 27 ਫਰਵਰੀ, 1716 ਈ: ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਫਿਰ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ।

5 ਮਾਰਚ, 1716 ਈ: ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇੱਕ ਸੌ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਕਤਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਨਾਂ ਡੋਲਿਆ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ 26 ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਕਤਲ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਮਗਰੋਂ ਹੋਇਆ। ਮੁਗਲ ਕਰਮਚਾਰੀ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਕੋਈ ਅਤਾ-ਪਤਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ 19 ਜੂਨ 1716 ਈ: ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ

ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਟੱਸ ਤੋਂ ਮੱਸ ਨਾ ਹੋਏ। ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਦਿਲ ਕੱਢ ਦੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਪਰ ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਅਡੋਲ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਵੱਢ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪਰ ਉਹ ਅਡੋਲ ਰਿਹਾ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਟੁੱਕੜੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿਤ ਨਾਲ਼ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ
(The Sikh Misls)

ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬਦਲਦੇ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਈ 1716 ਈ: ਪਿੱਛੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਕਤਲ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਹਾਕਮਾਂ ਅਬਦੁੱਸ ਸਮਦ ਖਾਂ, ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਂ ਅਤੇ ਯਹੀਆ ਖਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ। ਇਹਨਾਂ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਪਹਾੜਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣੀ ਪਈ। ਇੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਜੱਥੇ ਬਣਾ ਲਏ। ਇਹ ਜੱਥੇ ਮੌਕਾ ਪਾ ਕੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫੌਜਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਨ ਲੁੱਟ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। 1734 ਈ: ਵਿੱਚ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਗਠਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜੱਥਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁੱਢਾ ਦੱਲ ਅਤੇ ਤਰੁਣਾ ਦਲ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਤ ਕੀਤਾ। ਹਰ ਜੱਥੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਨੇਤਾ, ਨਗਾਰਾ ਅਤੇ ਝੰਡਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਇੱਕਠੇ ਲੰਗਰ ਛਕਦੇ ਸਨ।

ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਕਤੂਬਰ, 1745 ਈ: ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਜੱਥੇ ਬਣਾ ਲਏ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹਨਾਂ ਜੱਥਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 65 ਹੋ ਗਈ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਵਧ ਰਹੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਏਕਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ਼ 1748 ਈ: ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਵੈਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਦਲ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਦਲ ਖਾਲਸਾ ਅਧੀਨ 12 ਜੱਥੇ ਗਠਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਸਲਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 12 ਸੀ।

ਮਿਸਲ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ 'ਮਿਸਲ' ਇੱਕ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ- ਬਰਾਬਰ ਜਾਂ ਇਕੋ ਜਿਹਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਮਿਸਲ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਉਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ 1792 ਈ: ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਗਿਆਰਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਸਨ। ਉਹ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਨਾ ਰਹੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਵਾਰਥੀ ਅਤੇ ਲਾਲਚੀ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਆਪ ਆਪਣੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਗਏ। ਉਹ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੜਨ ਝਗੜਨ ਲੱਗ ਗਏ। ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉੱਥਾਨ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮਿਸਾਲ ਬਹੁਤੀ ਤਾਕਤਵਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤਕੜੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਯੋਗ ਯੋਧੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਜਾਂ ਬੁੱਢੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮਿਸਲਦਾਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਬਾਰਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

1. **ਫੈਜ਼ਲਪੁਰੀਆ ਮਿਸਲ (Faizalpuria Misl):-** ਫੈਜ਼ਲਪੁਰੀਆ ਮਿਸਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਵਾਲ਼ੀ ਮਿਸਲ ਸੀ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਮੋਢੀ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਫੈਜ਼ਲਪੁਰ ਪਿੰਡ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸਿੰਘ ਪੁਰ' ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੂੰ 'ਸਿੰਘਪੁਰੀਆ' ਮਿਸਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1753 ਈ: ਵਿੱਚ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਫੈਜ਼ਲਪੁਰੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨੇਤਾ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਸੁਯੋਗ ਸਰਦਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ। ਜਲੰਧਰ, ਨੂਰਪੁਰ, ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ, ਪੁੱਟੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਉਸ ਦੀ ਮਿਸਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ।

ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਬੁੱਧ ਸਿੰਧ ਫੈਜ਼ਲਪੁਰੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਦਲੇਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮਿਸਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ।

2. **ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ (Bhangi Misl):-** ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਇੱਕ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਸੀ। ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਤਾਕਤਵਰ ਮਿਸਲ ਸੀ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਰਗੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਹਿਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਿਸਲਦਾਰ ਬਣਨ ਸਮੇਂ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੀ ਤਾਕਤਵਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਅਯੋਗ ਅਤੇ ਕੁਕਰਮੀ ਸਨ। ਉਹ ਭੰਗ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੈਂਦੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹਾਕਮ ਸ਼ਾਹ ਜਮਾਨ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਦੁੱਖੀ ਸਨ।

3. **ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ (Ahluwalia Misl):-** ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਮਿਸਲ ਬੜੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ, ਕਪੂਰਥਲਾ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਨੂਰ ਮਹਿਲ ਆਦਿ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ 1783 ਈ: ਵਿੱਚ ਉਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਉੱਸਰਈਏ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਾਕਤਵਰ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। 1783 ਤੋਂ 1801 ਈ: ਤੱਕ ਉਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨੇਤਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਬਣਿਆ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿਆਣਪ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦਿਆਂ ਉਸ ਨਾਲ਼ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ।

4. **ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਮਿਸਲ (Ramgarhia Misl):-** ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਮਿਸਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਿਸਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮਿਸਲ ਸੀ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਤਾਕਤਵਰ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤਾਕਤ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। 1803 ਈ: ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਚਲਾਏ ਮਗਰੋਂ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਇੱਕ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧਾ ਅਤੇ ਯੋਗ ਨੇਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਪਾ ਲਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜਿਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਮੁੱਲ ਨਾ ਲਈ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਗੋਬਿੰਦਪੁਰ, ਕਲਾਨੌਰ, ਬਟਾਲਾ, ਕਾਦੀਆਂ, ਰਿਆੜਕੀ ਆਦਿ ਇਲਾਕੇ ਉਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਹੇਠ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

5. **ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆ ਮਿਸਲ (Shukerchakkya Misl):-** ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਮੋਢੀ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ, ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ, ਜਲਾਲਪੁਰ, ਪਿੰਡ ਦਾਦਨ ਖਾਂ ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਰਸੂਲ ਨਗਰ (ਰਾਮ ਨਗਰ), ਅਲੀਪੁਰ (ਅਕਾਲਗੜ੍ਹ) ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਜਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਈ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ, ਬਹਾਵਲਪੁਰ, ਪਿੰਡ ਭੱਟੀਆਂ, ਸ਼ਾਹੀਵਾਲ ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਭੰਗੀ

ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। 1792 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਣਿਆ।

6. **ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ (Kanheya Misl):-** ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਮੋਢੀ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਸੀ। ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਵੱਲ 24 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਸਥਿਤ ਕਾਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਉਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਂ 'ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ' ਪੈ ਗਿਆ।

ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਇੱਕ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਦਲੇਰ ਯੋਧਾ ਸੀ। ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਹਾਜੀਪੁਰ, ਮੁਕੇਰੀਆ ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਉਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉੱਥਾਨ ਸਮੇਂ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਗਰੁਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਦਾ ਕੌਰ (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੱਸ) ਉਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਨੇਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਯੋਗ ਅਤੇ ਚਤੁਰ ਇਸਤਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਵਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਦਾ ਪਤੀ) ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਵੱਡਮੁੱਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

7. **ਫੂਲਕੀਆਂ ਮਿਸਲ (Phulkian Misl):-** ਫੂਲਕੀਆਂ ਮਿਸਲ ਦਾ ਮੋਢੀ ਚੌਧਰੀ ਫੂਲ (1627–1689 ਈ:) ਸੀ। ਉਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਜੀਂਦ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਫੂਲ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਂ ਫੂਲਕੀਆਂ ਮਿਸਲ ਪਿਆ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ, ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ, ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਹਾਕਮ ਹੋਏ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਉੱਥਾਨ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਜੀਂਦ ਵਿਖੇ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਾਭਾ ਵਿਖੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਫੂਲਕੀਆਂ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਸਨ।

8. **ਡੱਲੇਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ (Dallewalia Misl):-** ਡੱਲੇਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਬਾਨੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਹ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਿੰਡ ਡੱਲੇਵਾਲ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਂ 'ਡੱਲੇਵਾਲੀਆਂ ਮਿਸਲ' ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੇਤਾ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੇਬਾ ਸੀ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਅਧੀਨ ਫਿਲੌਰ, ਰਾਹੋਂ, ਨਕੋਦਰ ਆਦਿ ਇਲਾਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

9. **ਨਕੱਈ ਮਿਸਲ (Nakkai Misl):-** ਨਕੱਈ ਮਿਸਲ ਦਾ ਬਾਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਅਫਗਾਨ ਹਮਲਿਆਂ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਗੜਬੜ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨੱਕਾ ਨਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਂ 'ਨਕੱਈ ਮਿਸਲ' ਪੈ ਗਿਆ।

10. **ਕਰੋੜਸਿੰਘੀਆ ਮਿਸਲ (Karorhsinghia Misl):-** ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਬਾਨੀ ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਉਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਂ 'ਕਰੋੜਸਿੰਘੀਆ' ਪੈ ਗਿਆ। ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਪੰਜਗੜੀਆਂ ਦਾ ਵਾਸੀ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੂੰ 'ਪੰਜਗੜ੍ਹੀਆ ਮਿਸਲ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੇਤਾ ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਭੂੰਗਾ, ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ, ਰੁੜਕਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਿਸਲ ਕੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਦਰਿਆ ਮਾਰਕੰਡਾ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਜਮਨਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਚਲੌਂਦੀ (ਕਰਨਾਲ ਅਤੇ ਜਗਾਧਰੀ ਵਿਚਕਾਰ) ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ।

11. **ਨਿਸ਼ਾਨਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ (Nishanwalia Misl):-** ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਖਾਲਸਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ (ਝੰਡਾ) ਚੁੱਕਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਂ 'ਨਿਸ਼ਾਨਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ' ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅੰਬਾਲਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਮਾਰਕੰਡਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

12. ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਸਲ (Shahid Misl):- ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਬਾਨੀ ਸੁੱਧਾ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਹ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੰਤ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨਾਲ਼ ਲੜਦਿਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਸਲ' ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਅਕਾਲੀ (ਨਿਹੰਗ) ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੂੰ 'ਨਿਹੰਗ ਮਿਸਲ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ

(ੳ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ/ਇੱਕ ਵਾਕ (1-15 ਸ਼ਬਦਾਂ) ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ—

1. ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ?
2. ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਕਿਉਂ ਆਇਆ?
3. ਸਮਾਣੇ ਉੱਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਧ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਕਿਉਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ?
4. ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਵੱਲੋਂ ਭੂਣਾ ਪਿੰਡ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਸੀ?
5. ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਢੌਰਾ ਉੱਤੇ ਕਿਉਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ?
6. ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਚੱਪੜ-ਚਿੜੀ ਅਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਤੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਸਨ?
7. ਰਾਹੋਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਸਨ?
8. ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਕਿਥੋਂ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ? ਇਸ ਦੀ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨਾਲ ਕਿਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਲੜਾਈ ਹੋਈ?
9. ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
10. ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਇਲਾਕੇ ਸਨ?
11. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਬਾਨੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ।
12. ਕਰੋੜਸਿੰਘੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਵੇਂ ਪਿਆ?
13. ਸਦਾ ਕੌਰ ਕੌਣ ਸੀ?

(ਅ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 30-50 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ—

1. ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖ।
2. ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸਮਾਣੇ ਦੀ ਜਿੱਤ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
3. ਚੱਪੜ-ਚਿੜੀ ਅਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
4. ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੁਆਬਾ ਜਲੰਧਰ ਉੱਤੇ ਕਿਵੇਂ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਇਆ?
5. ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
6. ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਮਿਸਲ ਕਿਹੜੀ ਸੀ? ਉਸ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।

(ੲ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 100-120 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ—

1. ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
2. ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜੋ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
3. ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਵੱਲੋਂ ਗੰਗਾ-ਜਮਨਾ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
4. ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।

(ਸ) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਨਕਸ਼ੇ 'ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਓ।

*****

ਪਾਠ-7

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ : ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ, ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ਼ ਸਬੰਧ

(RANJIT SINGH'S EARLY LIFE, ACHIEVEMENTS, AND ANGLO-SIKH RELATIONS)

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ

(Early Career of Ranjit Singh)

ਜਨਮ (Birth):- ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 13 ਨਵੰਬਰ 1780 ਈ: ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਜ ਕੌਰ ਸੀ। ਉਹ ਜੀਂਦ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਕੌਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਜੰਮਪਲ ਸੀ, ਉਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ 'ਮਾਈ ਮਲਵੈਣ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Childhood and Education):- ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਲਾਡਾਂ ਅਤੇ ਚਾਵਾਂ ਨਾਲ਼ ਪਾਲਿਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੰਜਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲਾ ਵਿਖੇ ਹੀ ਭਾਈ ਭਾਗੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਲਈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ, ਘੋੜ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨ ਅਤੇ, ਤਲਵਾਰ ਬਾਜ਼ੀ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਿਤਾਉਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ, ਤਲਵਾਰ-ਬਾਜ਼ ਅਤੇ ਤੀਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਚੇਚਕ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਬੜਾ ਸਖ਼ਤ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ। ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਬਚਣ ਦੀ ਵੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਚੇਚਕ ਦੇ ਦਾਗ ਰਹਿ ਗਏ। ਚੇਚਕ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਖੱਬੀ ਅੱਖ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ।

ਬਾਲ ਯੋਧਾ (Boy Warrior):- ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੂਰਬੀਰ ਯੋਧਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਦਸਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸੋਹਦਰਾ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਮੁਹਿਮ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸਾਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਬਿਮਾਰ ਪੈ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆ ਸੈਨਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਵੈਰੀ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਵੀ ਲੁੱਟ ਲਿਆ।

ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਪਿੱਛੋਂ ਇੱਕਲਾ ਹੀ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਚਿੱਠਾ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਹਸ਼ਮਤ ਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲਿਆ। ਹਸ਼ਮਤ ਖਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਰਾਇਆ ਸੀ। ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਹਸ਼ਮਤ ਖਾਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਝਾੜੀ ਉਹਲੇ ਲੁਕ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਸ ਝਾੜੀ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਹਸ਼ਮਤ ਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਵਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਵਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕਦਿਆਂ ਵੈਰੀ ਉੱਤੇ ਐਸਾ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ

ਦਾ ਸਿਰ ਧੜ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਸ਼ਮਤ ਖਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਚੱਠਿਆਂ ਨੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ।

ਵਿਆਹ (Marriage):-1796 ਈ: ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕੰਨਇਆ ਦੀ ਪੋਤਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੱਸ, ਸਦਾ ਕੌਰ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਦਲੇਰ ਇਸਤਰੀ ਸੀ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 1798 ਈ: ਵਿੱਚ ਨੱਕਈ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਰਾਜ ਕੌਰ ਨਾਲ਼ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਚਾਰ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਰਾਜ ਕੌਰ ਨੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੇਠਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਆਹ ਕੀਤੇ।

ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (Assumption of Political Power):- 1792 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਨਾਬਾਲਗ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਰਾਜ ਕੌਰ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਸਰਦਾਰ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1796 ਈ: ਵਿੱਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਸੱਸ ਸਦਾ ਕੌਰ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 1792 ਈ: ਤੋਂ 1797 ਈ: ਤੱਕ, ਜਦ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਬਾਲਾਗ ਰਿਹਾ, ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਜ ਕੌਰ, ਦੀਵਾਨ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਅਤੇ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ 'ਤਿਕੱੜੀ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਕਾਲ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1797 ਈ: ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ 17 ਸਾਲ ਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਈ। ਰਾਜ ਕੌਰ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਸਦਾ ਕੌਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ (ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਮਾਮੇ ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਲਿਆ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ
(Early Conquests of Ranjit Singh)

1797 ਈ: ਵਿੱਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆ ਮਿਸਲ ਦੀ ਵਾਗ ਡੋਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਲਈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੇਵਲ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਵਜ਼ੀਰਬਾਦ, ਪਿੰਡ ਦਾਦਨ-ਖ਼ਾਂ ਆਦਿ ਇਲਾਕੇ ਸਨ। ਉਹ ਇੰਨੇ ਕੁ ਇਲਾਕੇ ਨਾਲ਼ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਅਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਜਿੱਤ, 1799 ਈ: (Conquest of Lahore 1799 A.D.):- ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕੁਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਵਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਸੂਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਨਿਜ਼ਮਉੱਦੀਨ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਅਤੇ ਸੁੱਚਜਤਾ ਕਾਰਨ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਪੱਤਰ ਵਿੱਤ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਹਾਕਮਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦੁਆਵੇ। ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਦੁਆਇਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰੇਗਾ

1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ
ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਾਨ

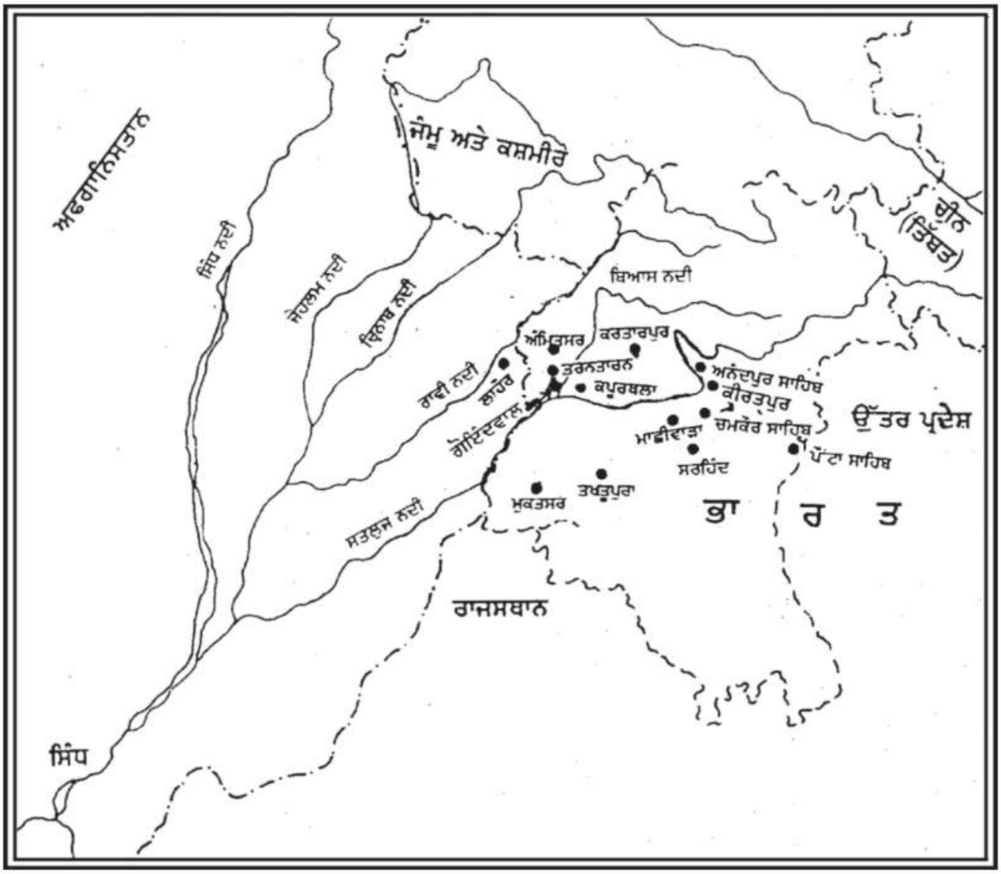

ਤਾਂ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਣਗੇ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਾਥ ਦੇਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮਿਲ ਜਾਣ 'ਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਦਿਆਂ ਹੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ਼ ਲਾਹੌਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫੌਜ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ ਪੁੱਜ ਜਾਣ ਤੇ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰ ਭੈ ਭੀਤ ਹੋ ਗਏ। ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ। ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਰਸਦ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ।

ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ (Significance of the Conquest of Lahore):- ਭਾਵੇਂ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸੈਨਿਕ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਭਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜਿੱਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਨਾਲ਼ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਕਬਜਾ ਸਦਾ ਲਈ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਰਦਾਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਭਸੀਨ ਦੀ ਲੜਾਈ (Battle of Bhasin):- ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਲਾਹੌਰ ਜਿੱਤ ਲੈਣ ਨਾਲ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਈਰਖਾ ਜਾਗ ਪਈ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ, ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ, ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਿਜਾਮਉਦੀਨ ਦੇ ਮਿਲ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਲਗਪਗ 16 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਭਸੀਨ ਨਾਮੀ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਾ ਡੇਰੇ ਲਾਏ। ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਲਗਪਗ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਆਹਮਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਕਿਸੇ ਸੈਨਾ ਨੇ ਵੀ ਹਮਲੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਉਸ ਗੁਟ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਨਾਲ਼ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦੂਜੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵੀ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਦੌੜ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧ ਕੀਤੇ ਹੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਪੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਬਾਕੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਰਾਹ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣਨਾ (Assumption of Royalty by Ranjit Singh):- 12 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1801 ਈ: ਨੂੰ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਸ਼ੁੱਭ ਦਿਹਾੜੇ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣਨ ਦੀ ਰਸਮ ਬੜੀ ਧੂਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ ਮੰਨਾਈ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ 'ਸਰਕਾਰ-ਏ-ਖਾਲਸਾ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਤਾਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਇਮਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਕੋਤਵਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਿਆ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਜਿੱਤ 1805 ਈ: (Conquest of Amritsar 1805 A.D.):- ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਨਬਾਲਿਗ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਰਾਜ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਮਾਈ ਸੁੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸੀ।

1805 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਲੱਭ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮਾਈ ਸੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜਮ ਜਮਾ ਤੋਪ ਉਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਵੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਮਾਈ ਸੁੱਖਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲੇ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਕੌਰ ਅਤੇ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਾਈ ਸੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਗੁੱਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ 2,000 ਨਿਹੰਗ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ (Significance of the Conquest of Amritsar):- ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਪਿੱਛੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਿੱਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਲਾਹੌਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ ਉੱਥੇ ਹੁਣ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣ ਗਈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਉਸ ਲਈ ਬੜਾ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਜਮਾ ਜਮਾ ਤੋਪ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੈਨਿਕ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ। ਨਿਹੰਗਾਂ ਦੀ ਅਸਾਧਾਰਣ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਕਾਰਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਿੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮੁਸਮਾਨ ਅਤੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਸੈਨਿਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲੱਗੇ।

ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ
(Conquest of other Territories of the Sikh Misls)

ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਿਸਲਾਂ ਨਾਲ਼ ਮਿੱਤਰਤਾ (Friendship with the strong Misls):- ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਚਤੁਰ ਕੂਟਨੀਤੀਵਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਿਸਲਾਂ ਨਾਲ਼ ਮਿੱਤਰਤਾ ਗੰਢ ਲਈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ਼ ਉਸ ਨੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮਿਸਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਉਸ ਨੇ ਵਿਵਾਹਕ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। 1801 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨਾਲ਼ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਮਿੱਤਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਟੱਕਰ ਨਾ ਲਈ। 1803 ਈ: ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਨਾਲ਼ ਮਿੱਤਰਤਾਪੂਰਨ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ ਸਨ।

ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 1800 ਈ: ਤੋਂ 1811 ਈ: ਤੱਕ ਜਿਹੜੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਹਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ—

ਅਕਾਲਗੜ੍ਹ ਦੀ ਜਿੱਤ 1801 ਈ: (Comquest of Akalgarh, 1801 A.D.):- ਭਸੀਨ ਦੇ ਯੁੱਧ (1801 ਈ:) ਪਿੱਛੋਂ ਅਕਾਲਗੜ੍ਹ ਦੇ ਦਲ ਸਿੰਘ (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਮਾਮਾ) ਅਤੇ

ਗੁਜਰਾਤ ਤੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਮਹਾਰਾਜ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਅਕਾਲਗੜ੍ਹ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਕਾਲਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਦਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਦੋ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਚਨਿਓਟ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ, 1802 **ਈ: (Conquest of Chiniot, 1802 A.D.):-** ਚਨਿਓਟ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸੀ। 1802 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੂੰ ਨਾਲ਼ ਲੈ ਕੇ ਚਨਿਓਟ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਹਾਰ ਕੇ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚਨਿਓਟ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿੰਡ ਭੱਟੀਆਂ ਅਤੇ ਧਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਾਲਵੇ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ, 1806 **ਈ: (First Attack Maharaja Ranjit Singh on Malwa, 1806 A.D.):-** 1806 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਹਮਲੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੋਲੱਧੀ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਨਾਭਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਇਸ ਪਿੰਡ ਬਾਰੇ ਝਗੜਾ ਸੀ। ਜੀਂਦ ਦੇ ਹਾਕਮ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੂੰ ਨਾਲ਼ ਲੈ ਕੇ 20,000 ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ਼ ਮਾਲਵਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਦੋਲੱਧੀ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ ਅਤੇ ਜੀਂਦ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਦਿੱਤੇ। ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਮੁੜਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਰਾਏਕੋਟ, ਜਗਰਾਉਂ ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਿਆ।

1807 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਉੱਤੇ ਦੂਜਾ ਹਮਲਾ

ਉਸ ਹਮਲੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਆਸ ਕੌਰ ਦਾ ਆਪਸੀ ਝਗੜਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ਼ ਪਟਿਆਲਾ ਪੁੱਜਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਨਜਰਾਨਾ ਵਸੂਲ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੇ ਨਾਰਾਇਣ ਗੜ੍ਹ, ਬਧਨੀ, ਜ਼ੀਰਾ, ਕੋਟਕਪੂਰਾ ਆਦਿ ਇਲਾਕੇ ਜਿੱਤੇ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕੈਥਲ, ਸ਼ਾਹਬਾਦ, ਅੰਬਾਲਾ, ਕਲਸੀਆ ਅਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਸੂਲ ਕੀਤੇ।

ਡੱਲੇਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ, 1807 **ਈ: (Conquest of Dallewalia possessions 1807 A.D.):-** ਡੱਲੇਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨੇਤਾ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੇਬਾ ਸੀ। ਜਦ ਤੱਕ ਉਹ ਜਿਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਮਿਸਲ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। 1807 ਈ: ਵਿੱਚ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੇਬਾ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਹੋਂ (Rahon) ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੇਬਾ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਹਾਰ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ।

ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੀ ਜਿੱਤ, 1808 **ਈ: (Conquest of Sialkot, 1808 A.D.):-** ਸਿਆਲਕੋਟ ਦਾ ਹਾਕਮ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਵੇ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦੇਣ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸ ਅੱਗੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਜਿੱਤ, 1809 ਈ: (Conquest of Gujrat, 1809 A.D.):- 1809 ਈ: ਨੂੰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਵਿਚਕਾਰ ਅਣਬਣ ਹੋ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼-ਉੱਦੀਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਗੁਜਰਾਤ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼-ਉੱਦੀਨ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੰਪਤੀ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼-ਉੱਦੀਨ ਦੇ ਭਰਾ ਨੂਰ ਉੱਦੀਨ ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਕਰੋੜਸਿੰਘੀਆ ਮਿਸਲ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ, 1809 ਈ: (Annexation of Karorsinghia Territory 1809 A.D.):- 1809 ਈ: ਵਿੱਚ ਕਰੋੜਸਿੰਘੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਰੋੜਸਿੰਘੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵੱਲ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਵਿਧਵਾ ਪਤਨੀਆਂ (ਰਾਮ ਕੌਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕੌਰ) ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਟਾਕਰਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀਆਂ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ, ਰੁੜਕਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਗਏ।

ਨੱਕਈ ਮਿਸਲ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ: (Conquest of Nakkai Possessions 1810 A.D.):- 1807 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਰਾਣੀ ਰਾਜ ਕੌਰ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨੱਕਈ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਬਣਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਭੇਜਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੁਕਮ-ਅਦੂਲੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਅੰਤ ਨੂੰ 1810 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਦੀ ਆਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਸੈਨਾ ਭੇਜੀ। ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਚੁਨੀਆਂ, ਸ਼ਰਕਪੁਰ, ਕੋਟ ਕਮਾਲੀਆ ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ 20,000 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨ ਵਾਲੀ ਜਾਗੀਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਫੈਜ਼ਲਪੁਰੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ, 1811 ਈ: (Annexation of Faizalpuria Possessions 1811 A.D.):- 1811 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫੈਜ਼ਲਪੁਰੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਧੀਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਦੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦੇਣ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਦੀ ਆਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਭੇਜੀ। ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਅਤੇ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਭੱਜ ਕੇ ਜਾਨ ਬਚਾਈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਜਲੰਧਰ, ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ, ਪੱਟੀ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਮੁਸਲਿਮ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ

(Conquest of Muslim Territories)

ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਿੱਤਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਜਿੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਿੱਤਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ—

ਕਸੂਰ ਦੀ ਜਿੱਤ, 1807 ਈ: (Conquest of Kasur, 1807 A.D.):- ਨਿਜ਼ਾਮਉੱਦੀਨ ਕਸੂਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। 1800 ਈ: ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਇੱਕ ਗੁੱਟ ਬਣਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਭਸੀਨ ਦੇ ਯੁੱਧ

ਪਿੱਛੋਂ 1801 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਿਜ਼ਮਾਉੱਦੀਨ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਂਜ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ। 1807 ਈ: ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕੁਤਬਉੱਦੀਨ ਕਸੂਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਹਾਕਮ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਂ ਨਾਲ ਗੰਢ ਤੁਪ ਕਰ ਕੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਕਸੂਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਰਸਦ ਪਾਣੀ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਕੁਤਬਉੱਦੀਨ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਦਿੱਤੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਕਸੂਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ। ਕੁਤਬਉੱਦੀਨ ਨੂੰ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਮਮਦੋਟ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਝੰਗ ਦੀ ਜਿੱਤ, 1807 ਈ: (Conquest of Jhang, 1807 A.D.):- ਝੰਗ ਵਿੱਚ ਸਿਆਲ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। 1807 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਧੀਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 60,000 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨ ਕਰ ਦੇਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ।

ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਅਤੇ ਅਖ਼ਨੂਰ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ, 1807-1808 ਈ: (Submission of Bahawalpur and Akhnur, 1807-1808 A.D.):- 1807 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲ ਖਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ। ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਲਾਨਾ ਕਰ ਦੇਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ। 1808 ਈ: ਵਿੱਚ ਅਖਨੂਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸ਼ਕ ਆਲਮ ਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ।

ਖੁਸ਼ਾਬ ਅਤੇ ਸਾਹੀਵਾਲ ਦੀ ਜਿੱਤ, 1810 ਈ: (Conquest of Khushaab and Sahiwal, 1810 A.D.):- 1810 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖੁਸ਼ਾਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸ਼ਕ ਜਾਫ਼ਰ ਖਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਜਾਗੀਰ ਦਿੱਤੀ।

ਇਸੇ ਸਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਹੀਵਾਲ ਦੇ ਹਾਕਮ ਫਤਿਹ ਖ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਤਾਂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਝੱਟ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਦਿੱਤੀ।

ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ
(Conquest of the Hill Territories)

ਜੰਮੂ ਦੀ ਜਿੱਤ 1809 ਈ: (Conquest of Jammu, 1809 A.D.):- ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 1800 ਈ: ਵਿੱਚ ਜੰਮੂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਜੰਮੂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ। ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 20,000 ਰੁਪਏ ਭੇਂਟ ਕਰ ਕੇ ਜਾਨ ਬਚਾਈ।

1809 ਈ: ਵਿੱਚ ਜੰਮੂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਖਬਰ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਜੰਮੂ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਭੇਜੀ। ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਸਵਰਗੀ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਜੰਮੂ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜਤੀ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਜੰਮੂ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਮਾਂਦਾਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੰਮੂ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਕਾਂਗੜੇ ਦੀ ਜਿੱਤ, 1809 ਈ: (Conquest of Kangra, 1809 A.D.):- ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਕਟੋਚ ਨੇ ਜਦ ਕਹਿਲੂਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਗੋਰਖਿਆਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆਂ ਮੰਗੀ। ਝੱਟ ਹੀ ਉੱਥੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਥਾਪਾ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਫ਼ੌਜ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਮਈ 1806 ਈ: ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੂੰ ਮਹਲਮੋਰੀ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣਾ ਪਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੇ ਗੋਰਖਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣੀ ਮੰਨ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਮੰਗ ਮੰਨ ਲੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੋਰਖਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਦੀ ਆਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ।

ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਇਸ ਚਾਲ ਨਾਲ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਗੋਰਖਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਥਾਪਾ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ। 24 ਅਗਸਤ, 1809 ਈ: ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੇ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ। ਇਸ ਤੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਮਿੱਤਰ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

(Annexation of the Territoroes of the Friendly Misls)

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਚਤੁਰ ਕੂਟਨੀਤੀਵੇਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਤਾਕਤ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਨਾਲ਼ ਲੋਹਾ ਲੈਣਾ ਠੀਕ ਨਾ ਸਮਝਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਤਕੜੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਮਿਸਲਦਾਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਦੋਸਤੀ ਪਾ ਕੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮਿਸਲਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਢੁੱਕਵਾਂ ਮੌਕਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਮਿੱਤਰ-ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵੀ ਜਿੱਤ ਲਏ।

ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ (**Kanheya Misl**)**:-** ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੁਹਰਿਆਂ ਦੀ ਮਿਸਲ ਸੀ। ਉਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੱਸ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਉਭਾਰ ਲਈ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 1811 ਈ:— 13 ਈ: ਵਿੱਚ ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਹਾਜੀਪੁਰ, ਮੁਕੇਰੀਆ, ਬਟਾਲਾ ਆਦਿ ਇਲਾਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਏ। 1821 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਕੇਵਲ ਬੰਧਣੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਖੋਹ ਲਏ।

ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਮਿਸਲ (Ramgarhia Misl.):- ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਜਿਉਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾਪੂਰਨ ਸਬੰਧ ਬਣਾਈ ਰੱਖੇ। ਜਦੋਂ 1815 ਈ: ਵਿੱਚ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ।

ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ (**Ahluwalia Misl**)**:-** ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭਾਗ ਲਿਆ ਸੀ। 1825 ਈ:-26 ਈ: ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਗੜ ਗਏ। ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਮਰਾਹਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਈ। 1827 ਈ: ਵਿੱਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨਾਲ਼ ਸੁਲਾਹ ਹੋ ਗਈ। 1837 ਈ: ਵਿੱਚ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ
(Major Conquests of Maharaja Ranjit Singh)

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੁਲਤਾਨ, ਅਟਕ, ਡੇਰਾਜਾਤ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਸਨ।

ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਜਿੱਤ, ਜੂਨ 1818 ਈ: (Conquest of Multan, June 1818 A.D.):- ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਬੜਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 1802 ਈ: ਵਿੱਚ ਮੁਲਤਾਨ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਰਕਮ ਦੇ ਕੇ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਾਹਦੇ ਮੁਤਾਬਕਿ ਜਦੋਂ ਸਲਾਨਾ ਕਰ ਨਾ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 1805 ਈ: ਨੂੰ ਫਿਰ ਮੁਲਤਾਨ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਮਰਾਠਾ ਸਰਦਾਰ ਜਸਵੰਤ ਰਾਉ ਹੋਲਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ਼ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਪਿਆ।

1807ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਉੱਤੇ ਤੀਸਰਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕੁਝ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲ ਖਾਂ ਨੇ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।

24 ਫਰਵਰੀ 1810ਈ: ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕੁਝ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। 25 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਵੀ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਦੇ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਘੇਰਾ ਚੁੱਕਣਾ ਪਿਆ।

1816ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਸਹਿਤ ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਤੋਂ ਕਰ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ਼ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ।

1817ਈ: ਵਿੱਚ ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਫ਼ਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਤੇ ਜਨਵਰੀ 1818 ਈ: ਨੂੰ 20,000 ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ਼ ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ਫੱਰ ਖਾਂ 2,000 ਸੈਨਿਕਾਂ ਸਾਹਤ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਉਪਰੰਤ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਘੇਰਾ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਚੱਲਿਆ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਜੂਨ 1818 ਈ: ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਸਿਵਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਖਦਿਆਲ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ। ਸੈਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਗਿਆ। ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਦੀਵਾਨ ਸਾਵਨ ਨੂੰ ਮੱਲ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨਾਲ਼ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਾਣ ਵਧਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੱਖਣੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਸੱਟ ਲੱਗੀ। ਡੇਰਾ ਜਾਤ ਅਤੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਦਾਊਦ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਏ। ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਇਹ ਜਿੱਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ, ਉਸ ਦੇ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਨਾਲ਼ ਹੋਰ ਇਲਾਕੇ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਿਆ।

ਅਟਕ ਦੀ ਜਿੱਤ, 1813 ਈ: (Conquest of Attock, 1813 A.D.):- ਅਟਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਾਂਗ ਅਟਕ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਸੀ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, 1813 ਈ: ਵਿੱਚ ਕਾਬਲ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਫਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਿਚਕਾਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਉੱਤੇ ਸਾਂਝਾ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਇੱਕ ਸੰਧੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਪਿੱਛੋਂ ਫਤਿਹ ਖ਼ਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਜਿੱਤ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਫਤਿਹ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਟਕ ਜਿੱਤਣ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਵੇਗਾ। ਪਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਬਾਅਦ ਫਤਿਹ ਖਾਂ ਨੇ ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਤਿਹ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਅਟਕ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰੀ ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ਉੱਦੀਨ ਨੂੰ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਟਕ ਦੇ ਹਾਕਮ ਜਹਾਂਦਾਰ ਖਾਂ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ। ਜਹਾਂਦਾਰ ਖਾਂ ਅਟਕ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਮੰਨ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨੀ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਅਟਕ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਨੂੰ ਫ਼ਤਿਹ ਖ਼ਾਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨਾਲ਼ ਅਟਕ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਕੇ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਅਤੇ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਵਰਗੇ ਸੈਨਾਨਾਇਕ ਅਟਕ ਵੱਲ ਤੋਰ ਦਿੱਤੇ। 26 ਜੂਨ, 1813 ਈ: ਨੂੰ ਹੈਦਰੋ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਇੱਕ ਘਮਸਾਨ ਦਾ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਛਛ ਦਾ ਯੁੱਧ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦਾ ਪੱਲੜਾ ਭਾਰੀ ਸੀ ਪਰ ਅੰਤ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਫੌਜ ਦੀ ਹੀ ਹੋਈ।

ਇਸ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਟਕ ਉੱਤੇ ਪੱਕਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਧਾਕ ਵੀ ਜੰਮ ਗਈ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਨਾਲ਼ ਮਹਾਰਾਜਾ ਲਈ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੇ ਬਾਕੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਿੱਚ ਸੌਖ ਹੋ ਗਈ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਜਿੱਤ 5 ਜੁਲਾਈ, 1819 ਈ: (Conquest of Kashmir, 05 July, 1819 A.D.):- ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਘਾਟੀ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਕਾਰਨ 'ਪੂਰਬ ਦਾ ਸਵਰਗ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਘਾਟੀ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਬੜਾ ਚਾਹਵਾਨ ਸੀ।

1811-12 ਈ: ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਭਿੰਬਰ ਅਤੇ ਰਾਜੌਰੀ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਘਾਟੀ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਹੀ ਸਮੇਂ ਕਾਬਲ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਫਤਿਹ ਖਾਂ ਬਕਰਜ਼ਾਈ ਨੇ ਵੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਇਸ ਤੇ 1813 ਈ: ਵਿੱਚ ਜਿਹਲਮ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਰੋਹਤਾਸ ਨਾਮੀ ਸਥਾਨ ਤੇ ਫਤਿਹ ਖ਼ਾਂ ਅਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜ਼ਾਂ ਇੱਕਠੀਆਂ ਹੀ ਕਸ਼ਮੀਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨਗੀਆਂ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਪਿੱਛੋਂ, ਕਾਬਲ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਫਤਿਹ ਖ਼ਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਜਿੱਤ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਟਕ ਜਿੱਤਣ ਵਿੱਚ ਫਤਿਹ ਖਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗਾ। ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਲਕਿਆਂ ਅਤੇ ਲੁੱਟਮਾਰ ਦੇ ਮਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲੇਗਾ। ਸਮਝੌਤੇ ਮਗਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ 12,000 ਸੈਨਿਕ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਚ ਫਤਿਹ ਖਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ। ਪਰ ਫਤਿਹ ਖਾਂ ਚੁਸਤੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਅਤਾ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਸ਼ੇਰਗੜ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਵੈਰੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਫਤਿਹ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਫਤਿਹ ਖ਼ਾ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ਼ ਹੋਏ ਸਮਝੇਤੇ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ।

ਜੂਨ, 1814 ਈ: ਨੂੰ ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਆਜ਼ਿਮ ਖ਼ਾ ਸੀ। ਉਹ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਭਰਾ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਸੂਰਬੀਰ ਅਤੇ ਯੋਗ ਸੈਨਾਨਾਇਕ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੇ ਪੀਰ ਪੰਚਾਲ ਦੇ ਦੱਰੇ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਆਜ਼ਿਮ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਥੱਕੀ ਹੋਈ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਨੇ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਵੈਰੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਆਜਿਮ ਖ਼ਾਂ ਅਤੇ ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਗਿਆ।

1819ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਢੁਕਵਾਂ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਆਜ਼ਿਮ ਖ਼ਾਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਲੜਾਈ ਝਗੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਕਾਬਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਜੱਬਰ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਨੂੰ 12,000 ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ਼ ਕਸ਼ਮੀਰ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰਾ ਸੈਨਿਕ ਦਸਤਾ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪ ਵੀ ਤੀਜਾ ਦਸਤਾ ਲੈ ਕੇ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਮਈ ਵਿੱਚ ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਨੇ ਭਿੰਬਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਰਾਜੌਰੀ, ਪੁੰਛ ਅਤੇ ਪੀਰ ਪੰਚਾਲ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪੀਰ ਪੰਚਾਲ ਤੋਂ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਦੀ ਸੈਨਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਈ। ਜੱਬਰ ਖ਼ਾ ਨੇ ਸ਼ੋਪੀਆਂ (ਸਪਾਧਨ) ਨਾਮੀ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਨੇ 5 ਜੁਲਾਈ, 1819 ਈ: ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ, ਸ਼ੇਰਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਆਜਿਮਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੀਵਾਨ ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨਾਲ਼ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕਬਾਲ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਨਾਲ਼ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ 36 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦੀਨ ਹੋਈ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਨਾਲ਼ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਤਾਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕਰਾਰੀ ਸੱਟ ਲੱਗੀ।

ਡੇਰਾਜਾਤ ਦੀ ਜਿੱਤ, 1821 **ਈ: (Conquest of Derajat, 1821 A.D.):-** ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾ ਮਗਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡੇਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉੱਥੋਂ ਦਾ ਹਾਕਮ ਜ਼ਮਾਨ ਖ਼ਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਮਾਂਦਾਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਜਮਾਨ ਖ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੈਨਾ ਭੇਜੀ। ਇਸ ਸੈਨਾ ਨੇ ਭੇਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਂ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਭਾਂਜ ਦੇ ਕੇ ਉੱਥੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਡੇਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਕੇਰਾ ਵੱਲ ਵਾਗਾਂ ਮੋੜੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 1821 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਜਦੋਂ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ ਨੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਦੇਣੇ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਲ ਚੰਦ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਮਾਨਕੇਰਾ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀ ਜਿੱਤ, 30 **ਅਪ੍ਰੈਲ** 1837 **ਈ: (Conquest of Peshawar, 30 April, 1837 A.D.):-** ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਰ ਸਥਿਤ, ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਆਪਣੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਸੈਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

1818 ਈ: ਵਿੱਚ ਕਾਬਲ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਲੜਾਈ-ਝਗੜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਵਾਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ 15 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਨੂੰ ਨਾਲ਼ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਸੈਨਾ ਦਾ ਖਟਕ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਖੈਰਾਬਾਦ ਅਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨਾਮੀ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵੱਲ ਵੱਧੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਸੀ। ਉਹ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਇਸ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ 20 ਨਵੰਬਰ, 1818 ਈ: ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਅਜੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਣਾ ਠੀਕ ਨਾ ਸਮਝਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਅਟਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਾਕਮ ਜਹਾਂਦਾਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ।

ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਚਲੀ ਗਈ ਤਾਂ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਫਿਰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ 12,000 ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵੱਲ ਭੇਜੀ। ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ।

ਮੁਹੰਮਦ ਆਜ਼ਿਮ ਖ਼ਾਂ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਕਾਬਲ ਦਾ ਵਜੀਰ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਨੇ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਜ਼ਿਮ ਖ਼ਾ ਨੇ ਜਨਵਰੀ 1823 ਈ: ਵਿੱਚ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਦੀਵਾਨ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਅਤੇ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਅਧੀਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵੱਲ ਭੇਜੀ। ਆਜ਼ਿਮ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ 'ਜਹਾਦ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। 14 ਮਾਰਚ, 1823 ਈ: ਨੂੰ ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ ਨਾਮੀ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਾਂ ਵਿਚਾਕਾਰ ਘਮਸਾਨ ਦਾ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਟਿੱਬਾਟੇਹਰੀ' ਦਾ ਯੁੱਧ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

1827 ਈ: ਤੋਂ 1831 ਈ: ਤੱਕ ਸਯੱਦ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਲ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1829 ਈ: ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਤੇ ਜੂਨ, 1830ਈ: ਨੂੰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਯੱਦ ਅਹਿਮਦ ਜੋ ਮੁੜ ਕੇ ਉੱਠ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਨੂੰ ਮਈ 1831 ਈ: ਵਿੱਚ ਰਾਮਕੁਮਾਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਲਾਕੋਟ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਮਾਰਿਆ ਵੀ ਗਿਆ।

1831 ਈ: ਪਿੱਛੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਅਤੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ 9,000 ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵੱਲ ਭੇਜੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 6 ਮਈ, 1834 ਈ: ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੇਸ਼ਵਾਰ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਕਾਬਲ ਵਿੱਚ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਨੇ 1834 ਈ: ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਜਮਰੌਦ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਕਬਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ 18,000 ਦੀ ਫੌਜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਘਮਾਸਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਫਿਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੋਈ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ (Extension of Ranjit Singh's Kingdom):- ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨਾਲ਼ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਹੱਦ ਸੁਲੇਮਾਨ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਲੱਗੀ।

ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਲੱਦਾਖ ਅਤੇ ਇਸਕਰਦੂ ਤੱਕ ਸੀ। ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਤੱਕ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਕੁੱਲ ਖੇਤਰਫਲ 2,24000 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਸੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ 1809 ਈ: ਤੋਂ 1839 ਈ: ਤੱਕ (Anglo-Sikh Relations-1809 A.D. to 1839 A.D.)

ਉਂਝ ਭਾਵੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ 1800 ਈ: ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ 1805-06 ਈ: ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਹੋਏ। ਅਗਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤ ਹਮਲੇ ਕੀਤੀ। ਪਰ 1809 ਈ: ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸੰਧੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਸੰਧੀ ਨਾਲ਼ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਨੂੰ ਹੱਦ ਮਿੱਥ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਿੱਚ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਸੰਧੀ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਿਚਕਾਰ ਜੋ ਸਬੰਧ ਰਹੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ—

ਬੇਵਸਾਗੀ ਤੇ ਸ਼ੱਕ 1809-1812 ਈ: (Mutual Distrust and Suspicion 1809-1812 A.D.):- ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸੰਧੀ ਰਾਹੀਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿੱਤਰਤਾ ਸਥਾਪਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸੈਨਿਕ ਚੌਕੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉੱਥੇ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਸੀ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਨਾਲ਼ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਬੇਵਸਾਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਿਲੌਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਇੱਕਠੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਨਾਲ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ।

ਮਿੱਤਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸਨੇਹ, 1812 ਈ: (Friendliness and Cordiality 1812-1821 A.D.):- 1812 ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਚੰਗੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। 1812 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਡੇਵਿਡ ਅਖਤਰਲੋਨੀ ਪੁੱਜਾ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਖਤਰਲੋਨੀ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਵੀ ਦੇਖਿਆ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ 1813 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 1,000 ਬੰਦੂਕਾਂ ਭੇਜੀਆਂ।

1814-15ਈ: ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਹੇਸਟਿੰਗਜ਼ ਨੇ ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਗੋਰਖਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਗੋਰਖਿਆਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੋਰਖਿਆਂ ਦੇ ਦੂਤ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਵੀ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਾ ਰੱਖਿਆ।

ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੰਦਭਾਵਨਾ, 1822-1825 ਈ: (Temporary III-will, 1822-1825 A.D.):-1822 ਈ: ਤੋਂ 1825 ਈ: ਤੱਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਣਬਣ ਦੀ ਸ੍ਥਿਤੀ ਰਹੀਂ।

ਬਧਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Question of Badhni):- ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਬਧਨੀ ਵਿਖੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੱਸ, ਸਦਾ ਕੌਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। 1821 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਧਨੀ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਗਲਤ ਦੱਸਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਭੇਜ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉੱਥੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ।

ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ (Question of Ahluwalia Possessions):- 1825 ਈ: ਵਿੱਚ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਸਨ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਰਾਖੀ ਮੰਗੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਆਪਣੀ ਰਾਖੀ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੀ।

ਮੁੜ ਮਿੱਤਰ-ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ 1825-1830 ਈ: **(Cordiality and Friendlines Restored. 1825-1830 A.D.):-** 1825 ਈ: ਪਿੱਛੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੀ। 1827 ਈ: ਵਿੱਚ ਡਾਕਟਰ ਮੱਰੇ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬਧਨੀ ਉੱਤੇ ਮੁੜ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ 1825–26 ਈ: ਵਿੱਚ ਭਰਤਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗਣ ਆਏ। ਪਰੰਤੂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ।

ਨਵੰਬਰ 1826 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਿਮਾਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਡਾਕਟਰ ਮੱਰੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਹੇਠ ਹੋਇਆ।

ਅਪ੍ਰੈਲ 1827 ਈ: ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਐਮਹਰਸਟ ਸ਼ਿਮਲੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਦੀਵਾਨ ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ (ਮਈ, 1827 ਈ:) ਜਦ ਡੇਵਡ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਗਵਰਨਰ–ਜਨਰਲ ਵੱਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਈ ਉਪਹਾਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਲਿਆਇਆ।

ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਅਤੇ ਵਿਮੁੱਖਤਾ (Tension and Estrangement):- 1831 ਈ: ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੰਧ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਫਲ ਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੋਕਾਂ ਲਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਗਾੜ ਪੈਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਣਾਉ ਜੇ ਕਾਲ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ—

ਸਿੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ, 18 ਅਪ੍ਰੈਲ 1832 ਈ: (Question of Sindh, 18 April, 1832 A.D.):-ਸਿੰਧ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੱਖਣ–ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਸਥਿਤ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਸਿੰਧ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਪਿੱਛੋਂ 1830–31 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੰਧ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰੋਕ ਲਾਉਣ ਲਈ ਰੋਪੜ ਵਿਖੇ ਉਸ ਨਾਲ਼ ਮੁਲਾਕਾਤ ਰੱਖ ਲਈ, ਜੋ 26 ਅਕਤੂਬਰ, 1831 ਈ: ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਗਵਰਨਰ–ਜਨਰਲ ਨੇ ਕਰਨਲ ਪੋਟਿੰਗਰ (Col.Pottinger) ਨੂੰ ਸਿੰਧ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਵਪਾਰਿਕ ਸੰਧੀ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਵਪਾਰਿਕ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ।

ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 1836 ਈ: (Question of Shikarpur, 1836 A.D.):- ਸਿੰਧ ਉੱਤੇ ਤਿੰਨ ਅਮੀਰਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। 1834 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰੀ

ਕਬੀਵੇ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਭੇਜੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਕਬੀਲੇ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। 1836 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਿਰ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਮਜ਼ਾਰੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸੈਨਾ ਭੇਜੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੁੱਟਾਂ ਮਾਰਾਂ ਕਰਨੋਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹਟੇ। ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਨੇ ਮਜ਼ਾਰੀਆ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਕਬਜਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਆਕਲੈਂਡ (Lord Auckland) ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਨਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ ਮਿਲ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਾਰਸ਼ਕ ਕਰ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਗੜ ਗਏ।

ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦਾ ਸਵਾਲ, 1835 ਈ: (Question of Ferozepur, 1835, 1838 A.D.):- ਸਤਲੁਜ ਅਥੇ ਬਿਆਸ ਦੇ ਸੰਗਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ, ਫਿਰੋਜਪੁਰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੋਚ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਬਜਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦੇਣਗੇ। ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਮਈ, 1835 ਈ: ਵਿੱਚ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਤ੍ਰਹਿ ਉੱਠਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। 1838 ਈ: ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨੂੰ ਛਾਉਣੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਵੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਤ੍ਰੈਪੱਖੀ ਸੰਧੀ, 1838 ਈ: (Tripartite Treaty, 1838 A.D.):- 1837 ਈ: ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਆਕਲੈਂਡ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਰੂਸ ਦੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਭੈ ਭੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੋਸਤਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਰੂਸ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾਪੂਰਨ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਰਡ ਆਕਲੈਂਡ ਨੇ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾ ਨੂੰ (ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਭੂਤਪੂਰਵ ਹਾਕਮ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਤੇ ਪਲਦਾ ਸੀ) ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਨਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ 26 ਜੂਨ, 1838 ਈ: ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਸੰਧੀ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਤ੍ਰੈਪਖੀ ਸੰਧੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਾਕਮ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (ਕਸ਼ਮੀਰ, ਮੁਲਤਾਨ, ਪੇਸ਼ਾਵਰ, ਅਟਕ, ਡੇਰਾਜਾਤ ਆਦਿ) ਉੱਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਸੰਧੀ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਰਤ ਕਿ ਅਫ਼ਗਾਨ-ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਲਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਦੇਵੇਗਾ, ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਦਰਾੜ ਪੈ ਗਈ. ਜੂਨ 1839 ਈ: ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਅਭਿਆਸ

(ੳ) ਹੇਠ ਲਿਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ/ਇੱਕ ਵਾਕ (1-15 ਸ਼ਬਦਾਂ) ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ—

1. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਕਦੋਂ ਹੋਇਆ? ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਕੀ ਨਾਂ ਸੀ?
2. ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਕੌਣ ਸੀ?
3. 'ਤਿੱਕੜੀ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਕਾਲ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?

4. ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਿਉਂ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ?
5. ਅਕਾਲਗੜ੍ਹ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
6. ਭਸੀਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਸਰਦਾਰ ਸਨ?
7. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਉੱਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਉਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ?
8. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੇਬਾ ਕਿਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨੇਤਾ ਸੀ?

(ਅ) ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 30-50 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ—

1. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ?
2. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀਆਂ ਘਟਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ?
3. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ?
4. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਲਵਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
5. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਲਿਖੋ।
6. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਂਗੜਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
7. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਿੱਤਰ-ਮਿਸਲਾਂ ਤੇ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਅਧਿਕਾਰ ਕੀਤਾ?
8. ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਲਿਖੋ।
9. ਅਟਕ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
10. ਸਿੰਧ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ।
11. ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀ ਸੀ।
12. ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀ ਸੀ।
13. ਤ੍ਰੈਪੱਖੀ ਸੰਧੀ ਕੀ ਸੀ?

(ੲ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 100-120 ਸਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ—

1. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਜਿੱਤਿਆ?
2. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ?
3. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ?
4. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
5. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ (1809-1939 ਈ:) ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
6. ਕਿੰਨ੍ਹਾ ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਮਸਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨਾ ਬਣੀ?

*****

ਪਾਠ-8

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ

(THE ANGLO-SIKH WARS AND ANNEXATION OF THE PUNJAB)

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਯੁੱਧ, 1845-46 ਈ:

(The First Anglo-Sikh War, 1845-46 A.D.)

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਅਯੋਗ ਹਾਕਮ ਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਕਾਰਣ ਲਾਹੌਰ-ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਧੜੇਬੰਦੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ-ਰਾਜ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦਿਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ਼ ਦੋ ਯੁੱਧ ਕੀਤੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਯੁੱਧ 1845-46 ਈ: ਵਿੱਚ ਲੜਿਆ ਗਿਆ।

(ੳ) ਕਾਰਨ (Cause)

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਘੇਰਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਨੀਤੀ— ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 1835 ਈ: ਵਿੱਚ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। 1838 ਈ: ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉੱਥੇ ਸੈਨਿਕ ਛਾਉਣੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੀ, ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਰਾਜਕਤਾ ਅਤੇ ਗੜਬੜ— ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਅਰਾਜਕਤਾ ਫੈਲ ਗਈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ-ਖੜਕ ਸਿੰਘ, ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ, ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ- ਨਿਰਬਲ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਾਕਮ ਸਿੱਧ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸਾਜਿਸ਼ਾਂ ਰਚਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਲਾਭ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਪਹਿਲੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਅਤੇ ਅਸਫ਼ਲਤਾਵਾਂ (Disastrous Failure of the British in the First Afghan War):- ਪਹਿਲੇ ਐਂਗਲੋ-ਅਫ਼ਗਾਨ ਯੁੱਧ ਦੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਨਵੰਬਰ, 1841 ਈ: ਵਿੱਚ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨੇ ਦੋਸਤ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਕਬਰ ਖਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਾ ਨਾਇਕ, ਬਰਨਜ ਅਤੇ ਮੈੱਕਨਾਟਨ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵਾਪਸ ਜਾ ਰਹੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਬਰਾਈਡਨ ਨਾਮੀ ਸੈਨਿਕ ਹੀ ਬਚਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਅਸਫਲਤਾ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧ ਗਿਆ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਿੰਧ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ (Annexation of Sindh by the British):- ਅਫ਼ਗਾਨ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਬਾਅਧ ਐਲਨਬਰਾ ਨੇ ਸਿੰਧ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਸਿੰਧ

ਦੇ ਅਮੀਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਦਾ ਹੀ ਵਫਾਦਾਰ ਰਹੇ ਸਨ ਫਿਰ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰਾ (Ellenborough) ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰਲਸ ਨੇਪੀਅਰ ਨੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ ਉੱਤੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੰਧ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਮਾਰਚ 1843 ਈ: ਨੂੰ ਸਿੰਧ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਉਸ ਦੁਆਲ਼ੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਐਲਨਬਰਾ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ (Ellenborough's Plan to conquer the Punjab):- ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਕੈਥਲ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਰਾਜ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਐਲਨਬਰਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਉਸ ਯੋਜਨਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸੈਨਿਕ ਤਿਆਰੀਆਂ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੀ ਗਵਰਨ ਜਨਰਲ ਦੀ ਪਦਵੀ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀ (Appointment of Lord Hardinge as Governor General):- ਜੁਲਾਈ 1844 ਈ: ਨੂੰ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰਾ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੈਨਾ ਨਾਇਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨਾਲ਼ ਸਿੱਖ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਐਲਨਬਰਾ ਨੂੰ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਲੰਡਨ ਵਿਖੇ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਉੱਘੇ ਸੈਨਾਨਇਕ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਫ਼ਲਤਾਪੂਰਵਕ ਯੁੱਧ ਕਰ ਸਕੇ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜੀ ਤਿਆਰੀਆਂ (Military preparations of the British):- ਐਲਨਬਰਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਉੱਤੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ਼ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਉੱਤੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਅਤੇ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਉੱਤੇ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁਲ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਮੁੰਬਈ (ਬੰਬਈ) ਵਿੱਚ ਬੇੜੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸੈਨਿਕ ਤਿਆਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ਼ ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਕਰਮਣਾਤਮਕ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਮਾਮਲਾ (Question of Suchet Singh's Treasure):- ਡੋਗਰਾ ਸਰਦਾਰ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਸੀ। 1844 ਈ: ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ 15 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੋਈ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਉੱਤੇ ਆਪਮਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਹੱਕ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਦਾਲਤੀ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ ਹੋਣ ਲੱਗਾ।

ਮੌੜਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਆਮਲੇ ਉੱਤੇ ਮਤਭੇਦ (Disagreement over village Mowran):- ਮੌੜਾ ਨਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਨਾਭਾ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਉਹ ਪਿੰਡਾ ਨਾਭਾ ਦੇ ਹਾਕਮ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੱਗੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਸਰਦਾਰ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। 1843 ਈ: ਵਿੱਚ ਨਾਭਾ ਦਾ ਰਾਜਾ ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ਼ ਨਾਰਾਜ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੌੜਾਂ ਪਿੰਡ ਸਰਦਾਰ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵਾਪਿਸ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਨਾਭਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਾ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਹੇਠ ਸੀ ਪੱਖ ਲਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੀ।

ਮੇਜਰ ਬਰਾਡਫੁੱਟ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈਆਂ (Broadfoot's Measures against the Sikhs):- ਨਵੰਬਰ 1844 ਈ: ਵਿੱਚ ਮੇਜਰ ਬਰਾਡਫੁੱਟ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਏਜੰਟ ਨਿਯੁਕਤ

ਹੋਇਆ। ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਭੜਕ ਉੱਠੇ।

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਉਕਸਾਉਣਾ— ਸਤੰਬਰ 1845 ਈ: ਵਿੱਚ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੀ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੈਨਾਪਤੀ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੈਸਲੇ ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਸੈਨਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸਰਦਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ਼ ਮਿਲ ਗਏ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਭੜਕਾਇਆ।

ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੁਆਰਾ ਯੁੱਧ ਦਾ ਐਲਾਨ (Declaration of Was by Governor Genral):- ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। 13 ਦਸੰਬਰ 1845 ਈ: ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਯੁੱਧ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

(ਅ) ਘਟਨਾਵਾਂ (Events)

11 ਦਸੰਬਰ 1845 ਈ: ਨੂੰ ਲਗਪਗ 60,000 ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। 13 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੁਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ, 18 ਦਸੰਬਰ 1845ਈ: (Battle of Mudki, 18 December, 1845 A.D.):- ਸਰ ਹਿਊਗ ਗਫ਼ (Sir Hugh Gough) ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਾ ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ 15-16 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਮੁਦਕੀ ਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਜਾ ਪੁੱਜੀ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਮੁਦਕੀ ਲੈ ਆਇਆ। 18 ਦਸੰਬਰ 1845 ਈ: ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਪਰ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੀ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜ ਨਿਕਲਿਆ। ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ਼ ਲੜੇ। ਪਰ ਆਪਣੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਨੇਤਾ ਦੀ ਗੱਦਾਰੀ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣਾ ਪਿਆ।

ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਜਾਂ ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ, 21 ਦਸੰਬਰ 1845 ਈ: (Battle of Ferozeshah or Ferozeshahar, 21 December 1845 A.D.):- ਮੁਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ 20 ਦਸੰਬਰ 1845 ਈ: ਨੂੰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੋਂ ਜਾਨ ਲਿਟਲਰ (John Littler) ਅਧੀਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਾ ਹਿਊਗ ਗਫ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ਼ ਜਾ ਮਿਲੀ। 21 **ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸੈਨਾ ਨੇ ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਜਾਂ ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਦੀ** ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਆਸਾਧਰਨ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ਼ ਵੈਰੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨੇ ਵੈਰੀ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦਾ 1/3 ਭਾਗ ਨਕਾਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਤਾਜ਼ਾ ਦਮ ਦਸਤੇ ਆਉਣ ਤੇ ਵੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਰਦੇ-ਹਾਰਦੇ ਜਿੱਤ ਗਏ।

ਬੱਦੋਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ, 21 ਜਨਵਰੀ 1846 ਈ: (Battle of Baddowal, 21 January, 1846):- 21 ਜਨਵਰੀ, 1846 ਈ: ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠਿਆ ਨੇ ਲਾਡਵੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ਼ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਸਹਿਤ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ